

Wintermantel: Ravasz László és a Református Egyház

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

1

¹RAVASZ LÁSZLÓ ÉS A REFORMÁTUS EGYHÁZ A ZSIDÓMENTÉSBEN

[LÁSZLÓ RAVASZ AND THE REFORMED CHURCH IN THE JEWISH RESCUE]

WINTERMANTEL BALÁZS

*Wesley János Lelkészképző Főiskola**wintermantelb@gmail.com*

„Nem a hasznosság, nem az eredmény
dönti el az emberek becsét, hanem
motívumaik tisztasága és szolgálataiknak
áldozatossága”¹
Ravasz László református püspök

*A holokausz borzalmain elszörnyedve, a szégyentől sújtva ajánlom az áldozatok emlékének,
tisztelve az embermentő Éliás József példája előtt.*

Abstract. The article is based on a comprehensive critique of Erzsébet Horvath's 2014 study, which provides a model case study of all the peculiarities of Reformed Church historiography and memory politics related to Laszlo Ravasz. I will present earlier statements of Ravasz during and after anti-Jewish measures, during the Holocaust, and after 1945, as well as the opinions of renowned experts of the time and the literature on Ravasz, which I will use to refute the fossilized claims of the Reformed Church's memory politics. The overall assessment of Ravasz's role in saving Jews and his anti-Semitic ideas could be entirely positive because, between 1990 and 2021, because reformed Church publicists serving the Ravasz cult published more articles than historians researching the period.

The first part describes the relationship of Ravasz and the Reformed Church to Judaism, and Ravasz's approaches towards Horthy; and in relation to all this, Ravasz's self-evaluation. The second part describes the penitential steps of the Reformed Church, calling as a witness József Éliás, the director-minister of the Good Shepherd Subcommittee, and deals with the withdrawal of repentance and the confirmation of the previous declaration; in a theological analysis of these, he concludes that the revocation of repentance based on the previous one is not legitimate. Therefore, in the context of the historical and psychological entrenchment of the Holocaust, he argues that the salvation of humanity should not be overemphasized as a means of concealing the atrocities of the Shoah. We must strive to avoid a repetition of the mindset of 1938-1945 and the events that resulted from it.

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 1-63.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

Keywords: Anti-Jewish Acts, Miklós Horthy, József Éliás, Good Shepherd Subcommittee, repentance of the Reformed Church in Hungary

Bevezetés

A Dunamelléki Református Egyházkerület 2007. szeptember 29-én emlékülést tartott Ravasz László születésének 125. évfordulóján, az ott elhangzott előadások a következő évben könyv alakban is megjelentek². A kötetről Hatos Pál írt ismertetőt a Kommentár hasábjain,³ melynek bevezetőjében ez áll: „Szokás ma az emlékezet és a történelem szembenállásáról beszélni. Az emlékezet üzenetet hordoz, a múlt felhasználására törekszik, sőt sokszor politikai kiaknázására, vele szemben a történelem módszeres kritikája a hamis tudás leleplezésére, a történeti elbeszélések narratívájába rejtett szándékok feltárására érez elhivatottságot. A hagyomány letéteményesei viszont a kritika mindent felemésztő viszonylagosságára, a relativizmus nyomán a bűnöst és áldozatot egyképp és visszavonhatatlanul az elmúlt idő sírboltjába záró felejtés veszélyes gyakorlatára, az áldozatok előtti végtisztesség elsikkasztására, a bűnök elmosására mutatnak rá. [...] A történelem kritikai mezében tehát végeredményben emlékezet csatázik emlékezettel, annak eldöntésére, hogy ki verhet hidat a múlt szakadéka és a sajátjának elképzelt jövő felé.”

Magam is úgy érzem, hogy reális az „emlékezetek harca” megközelítés egy történelmi esemény megítélésében. Volt is ennek létjogosultsága, amíg az emlékezők köztünk voltak. Elemzésem fókuszában Hatos Pál fenti, az emlékezet és a történelem szembenállását – véleményem szerint – jól példázó Horváth Erzsébet 2014-es, a témát átfogó tanulmánya áll,⁴ melynek főszereplője, Ravasz László 1975 óta, a tanúként hívott szolgatárs, Éliás József 1995 óta nincs köztünk; mindketten már Teremtőjük elé álltak, így már emlékeik sem vitatkozhatnak egymással. Az újjáépítés lázában húzott pontonhidak helyett időtálló vasbeton talapzaton álló szerkezetek születtek, melyek számára sokszor nem fontos az emlékezet, mert az a hosszú évek munkájával jól felépített szerkezetben repedést okoz, ahová a víz befolyván acélos fényességét először fakulttá, majd rozsdássá teszi. A repedések, a rozsdás felületek kezelése nehéz és időigényes feladat. Kizárólag felületi kezelése nem hatásos, a teljesen ki nem kezelt részen a probléma újra és újra jelentkezik. Kis György megfogalmazásával: „A tabuk közé sorolt problémáktól terhes göcök kiküszöbölése csak egyféleképpen lehetséges, ha őket a tabuk rejtekéből kiemeljük, napvilágra hozzuk, és ott türelemmel, tárgyilagossággal és szeretettel megvitatjuk.”⁵ Hiszem, hogy a kollektív történeti emlékezet nem történeti emlékeinek kritikája, a szelektív emlékezetből a közösségi

emlékezetbe beépült hamis tudás leleplezése, a nem bűnbakkereső, de a történeti hitelességhez ragaszkodó szándék lehetővé teszi az elképzelt jövő mielőbbi megvalósulását.

A holokauszt 70. évfordulója alkalmából, a Magyarország Kormánya által Emlékévként nyilvánított 2014. évben a múlt szörnyűségeire emlékezve, az emlékezést és a bűnökkel való szembenézést segítő egyre több sajtóorgánumban jelentek meg cikkek és tanulmányok a magyarországi holokausztról. Örömmel fedeztem fel a Vigilia folyóirat 2014. márciusi számában A magyar holokauszt és az egyház címet viselő tematikus összeállítást, mely a katolikus, a református és az evangélikus egyház egy-egy meghatározó személyiségéről közöl tanulmányokat, bemutatva tevékenységüket az embermentés példaértékű szolgálatában.

Sajnálatosnak tartom, hogy az összeállítás illeszkedik ahhoz, a holokauszt szakirodalomban, az emlékezés és az oktatás kapcsán egyaránt negatív példaként felhozott trendhez is, mely szerint a holokauszt és az egyházak viszonyában szinte kizárólag az embermentést hangsúlyozva lehet megszólalni – túlhangsúlyozva az egyszer már megtörtént bocsánatkérést.⁶ Szakdolgozatomban Horváth Erzsébet tanulmányának tézisein végig menve elemzem az eseményeket és az arról írottakat, de szükséges leszögezmem, hogy ő legalább – ha mentetve is – de megfogalmazza, hogy tanulmányának főszereplője hibákat is követett el. Azért Horváth Erzsébet tanulmányát választottam vezérfonalamnak a történetek feldolgozásához, mert írásában sorra veszi azokat a történéseket és érveket, amelyek ugyan hosszú idő alatt alakultak ki, s a történésekre rakódott további hagyományozódás során kezdtek megszilárdulni; s mára már megkövesedett, történetírói felidőzésre alkalmas toposzokká váltak, így alkalmas arra, hogy a református egyháztörténet írás főbb vonalait bemutassa; s rajta keresztül az események mögé nézhessünk. Az időközben megjelent évfordulós visszaemlékezések⁷ is követik a tanulmány főbb megállapításait, de a szembenézés szükségességét már fel sem vetik; így a holokausztoktatás és a soára való emlékezés számára megfelelően illusztráló példa a kerülendők bemutatására.

Horváth Erzsébet tanulmányának olvasása közben József Attila csodálatos sorai jutottak eszembe a Thomas Mann üdvözlése c. költeményéből: „az igazat mondd, ne csak a valódit”, mert két egymással ellentétes érzés fogalmazódott meg bennem:

- számos eddig már dokumentált történelmi eseményt lehetett volna ismertetni és összefoglalni vagy eddig nem kellően és súlyához mértén feltárt történésről lehetett volna írni a zsidómentés kapcsán a református egyházhoz kötődően;⁸

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

- ha a téma illusztrálására tetteiben erre Ravasz Lászlónál alkalmasabb személyt nem sikerült találnia a szerzőnek, elégséges lett volna írása közbülső részénél maradnia, ami Ravasz püspöknek a címben jelzett, valóban nagyon hangsúlyos és bátor lépéseinek ismertetéséről szól.

Fentiek híján a tanulmány így csak részben szól a címben jelzett témáról, ehelyett a szerző írásában következetesen magyarázza és igazolja a Ravasz püspök ellen korábban – és az óta is folyamatosan – felhozott antiszemita nevezett lépéseit azok konkrét említése nélkül, és emiatt a tanulmány nem elsősorban tárgyról, hanem szereplőjéről szól, mintegy igazoló védőbeszédként. Akként is csak úgy, hogy a források kezelése, értékelése és az azokból levont következtetése is komoly kívánni valót hagy maga után. Örömmel olvastam volna ilyen célú írást is, de ahhoz konkrétumok és tárgyilagos megközelítés lett volna szükséges.

Utalás nélkül maradt momentum, hogy Horváth Erzsébet írása közel hét éve már megjelent a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara egyetemi lapjának Ravasz Lászlóról szóló tematikus számában⁹ Ravasz László és a zsidómentés címmel. Igaz, most nem lényeges, de több eltéréssel és egy nagyobb – címhez és a tárgyhoz ugyan nem szorosan kötődő – kiegészítéssel tette közzé. Bővítette ugyanis az egyetemi lapban közölt írást a Soos Géza és Raoul Wallenberg az ellenállásban című résszel, ami viszont egy korábban elmondott előadásában hangzott el¹⁰. A szerző a KRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense, tanulmánya kezdetén előre bocsájtja, hogy Ravasz László zsidómentő munkáját „úgy is, mint lelkész, levéltáros, egyháztörténész” kívánja értékelni. Azaz véleménye nem kizárólag személyes, hanem mindhárom minőségében is ez a véleménye, így az ismertetett zsinati állásfoglalások alapján valamilyen szinten (teljesen?) egyházáé is. Ezért úgy néz ki, hogy véleményével ezúttal elérkezettnek látta az időt – a Vigiliától kapott felkérésre – kilépni a belső és irányított nyilvánosságból egyháza keretein túlra is, megszilárdítva véleményét a társadalomban a Horthy-korszak értékeléséről zajló viták eredményeként már felpuhított talajon. A tanulmányt figyelmesen végig olvasva Horváth Erzsébet fenti három minőségéből következően hiányoltam, hogy mint lelkész nem vizsgálta írásában – kellő alaposítással – a bűnbánat kérdését és nem tért ki Ravasz László bűnbánatának kialakulására, mint egyháztörténész.

A két megjelenés közti időben – Raoul Wallenberg születésének századik évfordulója alkalmából, a kormány által Wallenberg-évnek nyilvánított 2012. év augusztus 30-án – hasonló tematikával, „Aki ment, maga is megmenekül” címmel Horváth Erzsébet ismertette a református zsinat és a konvent elnöke, Ravasz László

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

(1882–1975) püspök központi intézkedéseit, melyek meghatározták a református egyház és tagjainak munkáját a zsidómentésben.¹¹

Ugyanez az előadás elhangzott a Magyarországi Református Egyház (a továbbiakban MRE) Zsinati Hivatala és a Károli Gáspár Református Egyetem által a zsinati székházban 2012. december 6-án Embermentés a II. világháborús Magyarországon¹² c. konferencián is.

Egyrészt az események megemlékezés jellege, másrészt a résztvevők köre miatt e rendezvények – bár nagyon fontosak –, mégis inkább protokolláris, mintsem tudományos jellegűek voltak. Sem a nyomtatott, sem az elektronikus sajtóban nem találtam visszhangját sem a korábbi tanulmánynak, sem az elhangzott előadásoknak, ezért határoztam el a tanulmány egyháztörténeti szempontból való elemzését, mely óhatatlanul ki kell, hogy hasson teológiai kérdések vizsgálatára is.

Természetesen tisztában vagyok vele, hogy ez egy hivatalos álláspontnak tűnhet, hiszen ahogy egy tudósítás címe¹³ is – Fénylátó – sejteti, egyháza a XX. század legkiemelkedőbb személyiségének tartja volt püspökét. A volt püspököknek állítottak emlékszobrot a budapesti teológia udvarán 2012. október 25-én, ahol Szabó István, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke így méltatta: „Százévente egyszer születik olyan ajándéka Istennek, mint Ravasz László. A fém hűvös és hideg, a művész kezében mégis megtelik étellel. Az alkotáson tükröződik Ravasz László átható intelligenciája és minden iránt érdeklődő tekintete. Az időskori püspököt megformázó szobron megjelenik a 20. század minden terhe, Magyarország hanyatttáása, egyházunk próbatételei, valamint az egyházvezető életének magas és mély pontjai, áldásai, kudarcai. A régiek, akik személyesen is ismerhették őt, tudják, isteni fény tükröződött vissza a tekintetében.”¹⁴

Dolgozatom megírására a tanulmánynak Az egyház bűnbánata címet viselő része ad különösen okot, mivel laikus érdeklődőként – elsősorban és eleinte a pozitív példaként való számos említése miatt – foglalkozom a kérdés megközelítésével és vizsgálatával a református egyházban, különösen annak dokumentálásával és nyilvánosságával. Az általam ismert tényekből egyrészt egészen más következtetéseket vagyok kénytelen levonni, mint Horváth Erzsébet; másrészt a források kezelése és értékelése kapcsán a szerző nem, hogy nem él helyzeti előnyével, mint levéltáros és egyháztörténész, hanem a már dokumentált tényekről és eseményekről való hallgatása, illetve ezek félreinterpretálása által inkább visszaél. Ezzel a Ravasz kultusz elismerendően sikeres építésén túl – véleményem szerint – még saját egyházának is kárt okoz azáltal, hogy az egyház szempontjából legpozitívabb példákat – nem véletlenül – sajnos nem is említi. A bűnbánathoz, a múlt

feldolgozásához és annak hibáiból való tanuláshoz azonban semmiképp sem járul hozzá, pedig példaként is állíthatnák Ravaszt, hiszen neki „megadatott, hogy évtizedekkel később szembenézzen akkori önmagával és szembesüljön tévedésével”.¹⁵

Mind az embermentésnek, mind Ravasz Lászlónak – s így egyúttal Ravasz László püspöknek az embermentéshez való kapcsolatának – is ma már hatalmas irodalma van. Ugyanakkor mindkét kérdés kutatását, a megismert tények rendszerezését és értékelését számos körülmény nehezíti. Ravasz László személye mind az adott korszak ismertetésében, mind a magyarországi zsidóság megmentésére irányuló kísérletek és tettek vonatkozásában megkerülhetetlen; s természetesen ez hatványozottan igaz az MRE szerepére és történetére. Úgy érzem azonban, hogy egy teljes körű és részletes Ravasz-portré¹⁶ majdani megrajzolása sokkal inkább hasznára válna mind az MRE-nek, mind a magyar társadalomnak – hisz ki kellene térnie az önvizsgálat fontosságára, a bűnbánatra, az adott tettek átértékelésére – és ez által lehetőséget biztosíthatna olvasóinak a bűnbocsánat és a kegyelem evangéliumi bemutatására is, melyet viszont a közismert tettek és beszédek elhallgatása vagy tendenciózusan pozitív beállítása kifejezetten akadályoz.

A jelenség nem új keletű, s kétsíkú, melyek keresztül-kasul átszövik egymást. Megfigyelhető egyrészt a magyar társadalom egészén, ugyanakkor a történelmi egyházak, s így jelen esetben az MRE hozzáállásán és kommunikációjában is. A kérdéssel már 2001-ben foglalkozott Papp László Tamás¹⁷, megállapítva Ravasz László és Tisza István szobrának kormánytisztviselők általi leleplezése kapcsán, hogy „A református püspök mellszobrát Semjén Zsolt, a dualizmus utolsó nagy formátumú politikusának emlékművét személyesen Orbán Viktor avatta fel. A kultuszminisztérium helyettes államtitkára filozemitaaként jellemezte az első zsidótörvény bevezetését uszító hangú szónoklattal üdvözlő főpapot, a miniszterelnök pedig avatóbeszédében utalt rá: Tisza mindvégig ellenezte hazánk belépését az első világháborúba. A tények egyik közéleti férfiút sem zavarták. Az sem, hogy bármelyik legújabb kori magyar történelemből szigorlatozott egyetemista dokumentumok sorával cáfolná állításaikat.” Hasonlóan éreztem magam is. Leginkább az aggasztott, hogy számos alapos elemzés, pozitív példa ellenére, kizárólag a Horváth-tanulmányban ismertetett és hangsúlyozott értékelés alapján vajon a KRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Tanszékén mit tanulnak a jövőben a vizsgált korról, Ravasz Lászlóról és a Jó Pásztor Misszióról, valamint a bűnbánat kérdéséről.

Bármely elemzéstől, tanulmánytól elvárható a tudományos szakmaiság, a hitelesség és az igazságra való – lehetőségeink szerint – pontos törekvés, ezért az

általam nem megalapozottnak tartott következtetéseket korábban már megjelent nyilatkozatokkal, állásfoglalásokkal ütköztettem. Különösen e téma kapcsán hatványozottabban figyelembe veendő a holokauszt áldozatainak emléke, a borzalmak megtörténtéhez való egyházi hozzájárulás. A 2014. évben megjelentetett újraközlésnél különösen is megszívlelendő lett volna a Holokauszt Emlékév szellemi alapvetése, mely „a felejtés és a közöny ellen akar tenni. Úgy, hogy a megbocsáthatatlan és jóvátehetetlen bűnöket és bűnösöket megnevezi, az ártatlan áldozatok mártíromsága előtt fejet hajt”. Elvárást is támaszt az emlékezők és a visszaemlékezést készítők számára, mert a „történelemmel, a saját múltunkkal való szembenézés és közösségvállalás a magunkra vonatkoztatott és jelenbeli emlékezésre kötelez bennünket, ma élőket, akik itt vagyunk, mert itt lehetünk. A meg nem születettek hiánya a velünk élő történelem néma kiáltása. Elviselhetetlen csöndjük lelkünkig hatol.”¹⁸

Más szempont is van azonban, mégpedig az egyházi elvárás, melynek szükségszerűen egybe kell esnie a bibliai normákkal. A zsinati székházban tartott konferencián, megnyitó beszédében Bölcskei Gusztáv, az MRE Zsinatának lelkészi elnöke így szólt: „Talán hetven év már elegendő ahhoz, hogy reálisan, őszintén és emberségesen is tudjunk beszélni az embertelen időszakról.”¹⁹ A zsinat lelkészi elnöke talán szavában én nem a bizonytalanságot véltem kihallani, hanem azokat a szempontokat, melyeket a Zsinat képviselőjeként meghatározott a múlt – beleértve az egyházi múltat is – feldolgozásához.

Dolgozatomban a tanulmány néhány gondolatára szeretnék reagálni, majd kiegészíteni a tanulmánynak az egyház bűnbánatáról írt gondolatait. Talán – bízom benne – ezzel is hozzájárulok a reális, őszinte és emberséges szembenézéshez, a holokauszt és az azt lehetővé tevő út borzalmainak megismeréséhez. Említettem már a téma hatalmas szakirodalmát, válaszomban erre szeretnék építkezni²⁰. A reflektált gondolatok logikai sorrendje nem mindig következetes, ennek oka, hogy a lehető legpontosabban próbáltam a tanulmány logikájához és gondolatai sorrendjéhez igazítani válaszaimat. Bár sok más, kapcsolódó témához lenne észrevételem és gondolatom, kizárólag a közölt információkkal kapcsolatosan reagálok, kihangsúlyozva, hogy így óhatatlanul sem érintem számos megtörtént esemény háttérét és mozgatórugóját, illetve a református egyház egyéb meghatározó szereplőinek (pl. Bereczky Albert, Révész Imre, Muraközi Gyula) megnyilvánulásait, cselekedeteit, valamint a protestáns zsidómentő misszió jelentős eredményeit. Ezek feltárása részben már megtörtént, a kapcsolódó tanulmányokból, könyvekből

hivatkozom is rájuk felmerülésükkor, azonban jelentős részük máig feltáratlan adósság.

Külön – pozitív példaként – kiemelném a református egyház azon törekvését, hogy a vizsgált korszakhoz kapcsolódó iratait is sorban megjelenteti a Ráday Gyűjtemény Évkönyveiben, ennek jelentősége túlmutat a levéltári szempontokon, mert hathatósan elősegíti a szellemi megközelítés megvalósulását is. Sajnálatos azonban, hogy az Évkönyvek kiadása a XI. kötetnél, 2005-ben leállt.

Szeretném még előre bocsátani, hogy dolgozatomat nem vita céljából írtam, hanem elemző példaként, történeti kiegészítésként a teljesebb kép érdekében. Csatlakozni és hozzájárulni szeretnék Ladányi Sándor tanulmányának bevezető gondolataihoz, melyet a Ráday Gyűjtemény Évkönyvében közzétett Dunamelléki Református Egyházkerület tanácsának 1944-45. évi tanácsülési jegyzőkönyveinek 2005-ös megjelentetése kapcsán közzétett bevezető tanulmányában írt: „a Magyarországi Református Egyháznak a zsidókérdés terén végzett tevékenysége lényegében ismeretlen, feltáratlan. E kérdéssel mélyen, tárgyilagosan, tudományos objektivitással, a teljesség és alaposág igényével tulajdonképpen senki sem foglalkozott eddig, inkább csak ilyen, vagy olyan elvektől indítatva-vezéreltetve, tetszés szerint válogatott, a tények és a források között. A források – főként a levéltári források – teljes feltárására, összegyűjtésére további kutatások szükségesek, s ezek monografikus feldolgozása továbbra is sürgető feladat.”²¹ Bízom benne, hogy gondolataim hozzásegítenek az események több szempontból való értékeléséhez és elemzéséhez. Vezérelvemül Kis György plébános gondolatát választottam, aki Magyarországon csak 1987-ben adhatta ki a 80-as évek elején²² már megírt – az egyházi antiszemitizmusról, a holokauszt okairól és kezeléséről szóló, valamint személyes visszaemlékezéseit és igei gondolatait tartalmazó – könyvét:²³

„Ha valaki az igazságnál és a tényeknél fontosabbnak tartja bizonyos személyek teljes feddhetetlenségét, sőt kimagasló életszentségének a valótlan meséjét, és azt még akkor is, ha e mese ártatlanul megvádolt, megrágalmazott embereknek kínos halálát okozta és még napjainkban is tápot szolgáltathat mások üldözéséhez, – akkor az ilyen emberekkel nem lehet vitába szállni”.

Ravasz László és a zsidómentés

Ravasz László viszonyulása a zsidósághoz

A tanulmány az alábbi hitvallással kezdődik, mintegy előre bocsátva a konklúziót: „Ravasz László életpályájának megítélésében komoly szerepet játszott és játszik a

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

zsidósághoz való viszonyulása”. A bevezető gondolat kapcsán szeretném leszögezni, hogy Ravasz László életpályájának a zsidósághoz való viszonyulásáról csak a szükséges – a hivatkozott gondolatokra való reflektálás – mértékéig kívánok hozzászólni, több okból is. Ezek közül a legfontosabb, hogy – véleményem szerint – a kérdés elemzésére és megítélésére elsősorban maga a református egyház, másrészt a történész szakma hivatott. Mivel fenti kategóriák egyikéhez sem tartozom, így véleményem részletes kifejtése nem járulna hozzá sem az általam oly fontosnak tartott műltfeldolgozáshoz, sem a megbékéléshez, ezért erre csak a válaszomhoz szükséges mértékben térek ki. Az értékelés azonban nem lehet sem leegyszerűsítő, sem kijelentésszerű. Számos akár a közelmúltban megjelent higgadt és tárgyilagos értékelésre²⁴, de akár Ravasz Lászlónak az 1920-as évektől megjelent írásaira²⁵ és felszólalásaira; valamint azok értékelésére lehetne válaszokat adni és motivációkat taglalni²⁶. A kérdéshez kapcsolódóan idézett tanulmányok és Ravasz beszédek említésére egyetlen okom van, mégpedig a tárgyilagos megközelítés elősegítése. Ahogy a későbbiekben ki is térek rá, Ravasz László visszaemlékezéseiben több esetben megbánással és megítéléssel írt korábbi kijelentéseiről és cselekedeteiről. Ezek tükrében felettébb furcsa és teljesen tudománytalan úgy beállítani, mintha meg sem történt volna, amitől személyesen már elhatárolódott; hiszen Horváth Erzsébet mentegetve ír arról, hogy Ravasz László megszavazta az első két zsidótörvényt, és egyetlen mondatot sem arról, hogy pályája során konkrétan milyen nézeteket hirdetett a zsidóságról, s azoknak milyen következménye lett. Hasonló reakciót vált ki egy cselekedet súlyának relativizálása, mely csak megnehezíti a tárgyilagos értékelést.

Az igazolási eljárások

A tanulmány második mondata kijelenti: „Tény, hogy 1945-ben, a háború után igazolták, tehát nem tartozik a háborús bűnösök közé”. Számomra a mondat két állítást tartalmaz, de oksági összefüggést nem látok benne, még akkor sem, ha ezt a mondat kezdő szava, mintegy összegzésként hangsúlyosan interpretálja. Igaz, megállapításom – miszerint nincs oksági összefüggés a két állítás között – csak erkölcsi értelemben igaz, jogilag azonban nem áll meg. Horváth Erzsébetnek jogi értelemben igaza van, de csak azért, mert Ravasz Lászlót nem állíthatják újra – post mortem – bíróság elé. A jogban az erkölcsi háborús bűnös fogalma nem létezik. Horváth megállapítása ellenére Ravasz László életpályájának helyes, nem szépítő bemutatása és vallás erkölcsi, erkölcsi megítélése független jogi minősítésétől; ellenben a tények – még ha nem is széleskörűen és egyre halványabban – ismertek, hogy mikor mit mondott és tett a zsidóságért és a zsidóság ellen. A háborús bűnösség megállapítását,

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

csakúgy, mint az igazolási eljárásokat nem kizárólag a felelősök felkutatása és megbüntetése jellemezte, ott magasabb és más jellegű szempontok is érvényesülhettek és érvényesültek is, főleg magas egyházi méltóságoknál, illetve az állam számára valamilyen okból fontos esetben, gondoljunk csak Horthy megítélésére és tisztára mosására. Állításom alátámasztására csak egy lazán kapcsolódó, de mégis elgondolkoztató példát hozok: Harsányi Pál békés-bánati esperest – annak tudatában, hogy nem ismerem életpályáját és esetleges mentő körülményeit –, aki a felsőház tagjaként a zsidótörvények megszüntetéséért került börtönbe, ellentétben Ravasz László és Révész Imre püspökökkel”.²⁷

„Ravasz 1945 tavaszán arról tájékoztatta Révészt, hogy «az illetékes ügyészség ellenem előzetes vizsgálat megtartását rendelte el».”²⁸ Éliás József így rögzíti személyes tapasztalatait: „Bizonyos, hogy Bereczky Albert, a püspöki utód – amikor nem is sejtette, hogy Ravasz utóda lesz – mindent megtett Ravasz sérthetlensége érdekében (engem is ő kért meg az „akkor és ott” szükséges lépések megtételére). [...] Mindezekből következett, hogy Ravasz püspököknek soha a haja szála se görbült meg. Miért is bántották volna, hiszen a párt nem akart Bereczkyvel ujjat húzni...”²⁹ E gondolatsor végén találóan fogalmazza meg Éliás, hogy, akik Ravasz püspök üldöztetéséről beszélnek, illetve mártírnak állítják be, „rossz szolgálatot tesznek emlékező kegyeletének, mert kiprovokálják a cáfolást”.³⁰ Éliás 1989. szeptemberi visszaemlékezésében mondja el az alábbiakat: „Bereczky – kérésemre – megígérte, hogy Ravasz Lászlónak soha se mondja meg, hogy kinek a közbenjárása mentette meg őt 1945-ben a meghurcolástól. Így a püspök Bereczky Albert „szemérmes” hallgatásából arra következtetett (méltán), hogy Bereczky Albertnek köszönheti a mentesülését.”³¹ Viszont a Névpont internetes életrajz adatbázis szerint még 1945-ben Ravasz Lászlót embermentő tevékenysége miatt mentesítették az igazolási eljárások alól.³² Ezzel szemben Horváth Erzsébet, mint tényről ír Ravasz igazolási eljárásáról minden forrás megjelölése nélkül. Mindenesetre, ha volt is igazoló eljárás – ami levéltárakban kutatható és úgy látszik még eldöntendő kérdés –, annak meglétéből és a mentesítésből nem következik logikailag, hogy Ravasz László nem volt háborús bűnös. Révész Imre Bereczky Alberthez írt 1945. július 7-i levelében aggodalmát fejezi ki: „Ha igaz, hogy Ravasz László ellen is akció készül, akkor kinek biztos ma az élete közöttünk?”³³ Ezzel kapcsolatban is tanulságos Kiss Réka kutatása, hogy az egyházi bel- és pozícióharcok miatt sem kezelhetünk minden hasonló állítást tényként.³⁴ Vincze Gábor egyértelműsíti,³⁵ hogy „Bár sem Ravasz, sem Révész ellen nem indítottak eljárást, kétségtelen, hogy mindkét egyházvezető személyét bizalmatlanság övezte”. Tény azonban, hogy valóban nem lett háborús bűnösnek elítélve, ezt

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

azonban az általam ismert források egyike sem állította, így nem látom értelmét hangsúlyozásának.

A zsidótörvények megszavazása

Ismert viszont az igazoltatási eljárások háttere általánosságban; de ismert ennek végrehajtási utasítása a református egyházon belül is. „Az ideiglenes nemzeti kormány az 1945. évi január hó 4. napján 15-1945. M.E. sz. a. rendeletében intézkedett a közalkalmazottak igazolása felől”.³⁶ A lelkészek és lelkészi képesítésű tanárok „igazoltatása iránti intézkedés azonban az ideiglenes nemzeti kormány és a rendelet kiadásakor konventi elnökségi hatáskörben eljáró tiszántúli egyházkerületi elnökség között létrejött megállapodás³⁷ szerint az egyházi hatóságok jogkörébe tartozik”.³⁸ Az igazoláshoz kiadott Utasítás³⁹ szerint az igazoláshoz megválaszolandó kérdések kiterjedtek a politikai jellegű irodalmi működésre, a zsidótörvénnyel (sic!)⁴⁰ kapcsolatos magatartásra, illetve arra, hogy „bárminő nyilatkozatában – ideértve egyházi beszédeit is – nem vétett-e a keresztény szeretet törvénye ellen”.⁴¹ Ravasz igazoltatási eljárásával kapcsolatosan a fenti véleményeken túl dokumentált leírásra nem bukkantam, de nehéz elképzelni, hogy az általam kiemelt kérdések mindegyikén ne akadt volna fent.⁴² Mindemmellett több sikeres, dokumentált fellebbezés is ismert a Népbíróóságok Fellebbviteli Tanácsához, valamint később egy miniszterelnöki rendelettel a lelkészeket ki is vették az igazolási eljárás alól.⁴³ Ravasz irodalmi, közéleti és lelkipásztori tevékenysége a nyilvánosság előtt zajlott; képviselői beszédei, prédikációi, könyvei és cikkei nyomtatásban megjelentek, igehirdetéseit a rádió is közvetítette. Számos tanulmány is szó szerint írja – forrásmegjelölést azonban, sajnos nem találtam⁴⁴ –, hogy „az állambiztonsági hivatal előkészített egy koncepciók eljárást Ravasz ellen, melyet az 1960-as évekig fenntartottak, ám végül nem indították el.”⁴⁵ Ha az információ valós, feltehetően ezen eljárás alapját képező dokumentációk nagy része is a fenti kérdésekre összegyűjtött anyagokon alapulhatott.⁴⁶ Komoróczy Géza professzor ismerteti Fenyő Miksa közlését, mely szerint Ravasz László 1944. november 11-én⁴⁷ (!) körlevélben szólította fel egyházkerülete valamennyi lelkészét birodalmi védőállások, erődítési vonalak építésére.^{48,49} Hozzá kell ugyanakkor tennem, hogy közel ezzel egy időben – 1944. december 1-én – Szálasi Ferenchez írt levelében határozottan felszólal a tapasztalt intézkedések ellen:

„A Magyarországi Református Egyház nevében Isten íratlan és írott törvényei, az igazságosság és a nemzet igazi érdekei alapján az utolsó pillanatban tiltakozom a bánásmód ellen és könyörögve kérem Miniszterelnök Urat, rendelje el az igazságtalan intézkedések hatálytalanítását.”⁵⁰

Horváth Erzsébet bizonyítva a Ravasz antiszemitizmusa⁵¹ ellen rendszeresen felmerülő vádat próbálta cáfolni – véleményem szerint – helytelenül és sikertelenül.

„Valóban megszavazta az első zsidótörvényt 1938-ban, valamint a másodikat 1939-ben. Az első zsidótörvényt a Felsőház minden egyházi tagja megszavazta, amelynek körülményeivel több történész foglalkozott, és értékelte a főpásztorok döntéseinek okát. Többségük értékelése nem kedvezőtlen.” Az idézett gondolatok bizonyosan nem a református egyháznak a zsidómentésben tett lépéseit hivatottak alátámasztani; így ezek a mondatok is csak egy láthatatlan – de sejtető – kérdésre írott gyengécske válaszok, melyek egyrészt relativizálják az első két zsidótörvény megszavazásának súlyát, másrészt megismerjük – nem nevesített, nem idézett – több történész többségének véleményét, melyek értelmezését és összefoglalását is készen kapjuk: „nem kedvezőtlen”. Ladányi idézett – a Ráday évkönyvben (!) megjelent – tanulmányában, az I., Darányi féle (úgynevezett egyensúly-törvény) zsidótörvény vitájában képviselt álláspont és megszavazása kapcsán megjegyzi: „a Ravasz László által vezetett-irányított magyar protestáns elit roppant felelőssége abban van (volt), hogy igen nagy befolyásukat arra használták fel, hogy a diszkrimináció első lépését elfogadtassák. A református egyháznak hamis frontra állítása annál végzetesebb hiba volt, mert az egyház közéleti súlya ebben az időben lényegesen megnövekedett, és állásfoglalásai nagymértékben befolyásolták a közvéleményt.”⁵²

Hasznosnak tartanám, ha a fenti értékítéletek Ravasz Lászlónak az első két zsidótörvény megszavazásakor mondott beszédeinek ismeretében kerülne levonásra⁵³ az alábbi tényezők tudatában, „amikor pedig Ravasz Lászlónak gratulált valaki az első zsidótörvényt elfogadásra ajánló parlamenti beszédéhez, állítólag csak annyit válaszolt: „Elkészt barátom, az ördög megelőzte.”⁵⁴ Más körülmények esetén talán viccesnek tűnhetne; valamint véleménye szerint „kissé nagyobb az izgalom ennél a kérdésnél, mint amennyit megérdemel”⁵⁵. Határozott véleménye volt afelől, hogy „ennek a törvénynek az elfogadása nemcsak az ország békéjét és nyugalma és biztonságát szolgálja, hanem javára válik végeredményben éppen azoknak, akik elfogadása ellen – elismerem, teljes joggal – de hevesen tiltakoznak.”⁵⁶ Nézzünk erre vonatkozóan pár értékelést:

A kortárs Fenyő Miksa véleménye: „Ravasz László püspök úr abban a beszédben, mellyel 1938 májusában az aljas jogfosztó törvényt elfogadta – mint azóta meggyőződtem és ezt mentségére mondom: híven önmagához – nem csak egész mellel állt ki a javaslat mellett, hanem [...] olyan ragyogó metaforákba öltöztette megvetését a zsidóság iránt, olyan inkvizitori göggel szolgáltatva ki őket további jogfosztásoknak, [...] hogy a kételkedőknek a gerince megkeményedett s a kormány joggal érezhette –

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

főpapi giro figyelmeztette rá, hogy elgondolásában túl méltányos volt s a tiprás útján tovább kell haladnia. Aminthogy nemsokára haladt is.”⁵⁷

Gerő András pedig így értékeli Ravaszt az első zsidótörvény megszavazása miatt: „Támogató szavazatát erkölcsileg csak súlyosbítja, hogy tapasztalata alapján érzékeli annak saját logikáján belül is igazságtalan voltát és pontosan tudja, hogy a törvény rengeteg fájdalmat fog okozni. Ravaszt tehát semmi sem menti, de szempontunkból most nem ez az érdekes. A fontos az, hogy a tapasztalati anyagot intellektualizáló antiszemitizmus sem képes a származást zsidó lényegként kezelni, egyszerűen azért, mert ez túl sok ellentétet gyömoészöl be az ily módon kialakított zsidó fogalomba. A püspök mondandója azért fontos, mert egyrészt beleillik kora antiszemita kurzusába és diskurzusába, másrészt sokat érzékel az asszimiláció addigi hatásaiból és jelzi azt a sajátos feszültséget, ami egy intellektuális percepció és a zsidóellenes állami gyakorlat között fennállhat.”⁵⁸

Az alábbi, Karsai László által írt vélemény érdekes utat futott be: eredetileg a Hetek hetilapban jelent meg, majd átvette a MAZSIHISZ, ahonnan átvette a Sófár, „a zsidó médiaportál”. „A törvényjavaslat mellett a leghosszabban és leghatásosabban Ravasz László református püspök érvelt. A zsidókérdést az emberiség több mint kétezer éves komplexumának nevezte. Szerinte ez a törvényjavaslat az ország békéjét, nyugalmit és biztonságát szolgálja, sőt még azoknak is a javára fog válni, akik most tiltakoznak ellene. Elfogadva a kormány szakértőinek érvelését, hogy az egész törvényjavaslat [„csak”] 16.000 ember egzisztenciáját érinti (magyarán ennyi izraelita vallású, vagy zsidónak minősített ember fogja állását veszíteni), Ravasz püspök azt emelte ki, hogy a törvényjavaslat nem érinti az egyházak működését. „Az a keresztyén lelkipásztor tehát, aki talán 1919 után tért át és most egyik keresztyén felekezetnek a lelkipásztora [...] ebben a hivatalában holtig megmaradhat” - jelentette ki magabiztosan. Hetven év távolából hozzátelhetnénk: igen, de ha majd 1944-ben sárga csillagot kényszerítenek rá, hívei elé hogyan álljon a keresztyén templomban? Kinek prédikáljon majd az Auschwitz felé robogó marhavagonban?”⁵⁹

A tanulmány elemzése alapján számomra egyértelműnek látszik, hogy szerzője is a fentnevezett progresszív gondolkodók közé sorolja magát. A témával foglalkozó több történész egyike, a téma nemzetközileg legnagyobb tekintélye, Randolph L. Braham Magyarország keresztyén egyházai és a holokauszt munkájában⁶⁰ ismerteti a „főpásztorok” felsőházi szavazáshoz való hozzáállását kitérve Ravasz László hozzászólására.

Nem célokom részletesen idézni Ravasz püspök parlamenti hozzászólásait, legyen elég megjegyezni, hogy napjaink antiszemita irományai és honlapjai nem engedik

feledésbe merülni beszéde „gyöngyszemeit”.⁶¹ A parlamenti beszédek pusztán közlésén túl hiánypótló tudásszociológiai megközelítéssel írt tudományos munkát Nagy V. Rita,⁶² melyben részletesen tárgyalja az egyházi képviselők zsidókkal kapcsolatos attitűdjét, előítéletes beszédjeik lexikális és grammatikai elemzésével és érvelési stratégiájuk bemutatásával. A tartalomelemzés okaként megállapítja, hogy „A magyarországi egyházaknak felelősségük van a zsidóság tragédiájában, mert magatartásuk, politikai álláspontjuk táptalaja volt az antiszemitizmusnak, és befolyásolta a náci politikára adott reakciókat, amely a zsidóság megsemmisítését tűzte ki célul.”⁶³ Továbbá mert Ravasz „szavára, mint vezető egyéniségére sokan figyeltek és bizonyos körökben megnyilatkozásai a korban szellemi orientációként is szolgáltak.”⁶⁴ K. Farkas összegzése szerint „nagy tekintélye révén nemcsak a maga, hanem az egész református egyház nevében foglalt állást”, illetve „Az egész ország protestáns közvéleménye az ő felsőházi felszólalásaira figyelt. Érvei nyomán sokan látták úgy, hogy az ő állásfoglalása hatol a problémák mélyére.”⁶⁵ Ravasz püspök befolyására egy konkrét példa, amit Ungváry Krisztián írásából idézek: „Antiszemita véleménye meglehetősen közismert volt, sokan, mint például a fajvédő Endre László,⁶⁶ a zsidóság elleni szellemi harc vezetőjének tekintették őt, amit Endre 1936-os (tehát jóval a zsidótörvények előtt) neki írt újévi levelezőlapja is bizonyít. Ezen a következő, nyelvtanilag kusza üdvözlés áll: "Nemcsak mint a magyar közélet és a magyar protestánsok főpapját, hanem mint boldogult Prohászka Ottokár szellemi örökségének letéteményesének BUÉK." Endre László ismeretében egyértelmű, hogy Prohászka összetett életművéből elsősorban a fajvédelmi gondolatot tartotta fontosnak, amelyet szerinte Ravasz is képviselt. Endre népbírói tárgyalásán az utolsó szó jogán is Ravaszra hivatkozott, mint aki gondolkodásmódját kialakította.”⁶⁷

Megtudjuk továbbá, hogy „a második zsidótörvény tárgyalásakor Ravasz László kifogásokat emelt a törvény ellen...” E kifogások némelyike olvasható a Pester Lloyd 1939. január 15-i. számában⁶⁸ számomra a kifogások más előjelűek, mint ahogy azokat Horváth Erzsébet sugallja. Vele és az említett történészekkel szemben érdemes felidézni, hogy Ravasz László maga is többször is – következetesen – önbírálatot gyakorolt a törvények megszavazása miatt.⁶⁹ Horváth Erzsébet szintén 1960-ból idézi Ravasz egy tanulmányát a zsidókérdésről, melyben belátja ugyan hibáját, de döntésüket időnyerésnek aposztrofálja, mellyel késleltették Magyarország német megszállását, s döntését „taktikai vétségnek” titulálja.⁷⁰ Ami Ravasznak csak „taktikai vétség” volt, azt sokszázezer zsidó honfitársunk az életfeltételei romlásaként saját bőrén érezhette. Horváth Erzsébet még egy mentséget ad hozzá a fentiekhez: „a tét nagy volt” utalva Teleki Pál miniszterelnök esetleges megbuktatására. Úgy érzem

jelentőségteljes, hogy (egyik) visszaemlékezésében semmilyen enyhítő körülményre nem hivatkozik Ravasz László, ezért összevetése a magyarországi zsidóság jogkorlátozásával, majd jogfosztásával; mely utat készített jelentős részének fizikai megsemmisítése felé semmiképp sem megfelelő eljárás. A tét nagy volt – a veszteség azonban felfoghatatlan és leírhatatlan! Erre fogalmazza meg Bibó ismert tanulmányában, hogy „De igenis nem lett volna irreális azt várni, hogy amikor ez átmegy az emberi méltóság arcücsapásába és a fizikai üldözésbe, hogy akkor ugyanez a társadalom meghököljön és az akció ellen forduljon”.⁷¹ Érdekesnek vélem, hogy nem Ravasz László 1960-as gondolatai jelennek meg az értékelésben!

Egy fontos szempont teljesen kimaradt a második zsidótörvény tárgyalása kapcsán. A kifogások ugyan valóságok, de Ravasz László gondolkodása – korábbi nézeteihez viszonyítva – még nem változott meg. Nézzük a vitában elhangzott további szavait: „Az a kérdés tehát, mélyen tisztelt Felsőház, lehetséges-e ilyen úton a kérdést a megoldáshoz valamivel közelebb juttatni. Ha azt akarjuk, hogy ebben a kérdésben és magunknak biztató, másoknak vigasztaló, a harmadik rétegnek csitító feleletet adjunk, akkor közelebről kell megnézni ennek a nagy, izgató kérdésnek, a zsidó-kérdésnek a lényegét. – (A jegyzőkönyvvezető ezt a kifejezést aláhúzta.) – Erről beszéltem már egyszer a mélyen tisztelt Felsőház előtt. Most a kérdésnek nem azokat a vonásait emelem ki, amelyeket akkor említettem, bár a zsidó-kérdésben alkotott felfogásom nem változott az újra meg újra megisméltlődő revíziók során sem 1917-től, amikor a XX. század ankétján a zsidó-kérdésről vallott igénytelen nézetemet közzétettem. Akkor kezdődött, hogy a jobboldaliak zsidóbarátnak neveztek, a zsidók pedig az egyik sajtóorgánumban nyájasan buzdították a közvéleményt, hogy az ilyen futóbolondot korbáccsal kell elüldözni.”⁷² Azaz, Ravasz László püspök, a Konvent elnöke és emiatt a Felsőház tagja 1939-ben, a második zsidótörvény megszavazása idején fenntartotta véleményét az 1917-ben megírt nézeteiről, megnyugtatta képviselőtársait, hogy a zsidókérdésben nézetei változatlanok. A Huszadik Században írottak és a fenti kijelentések ismeretében nagyon ingatag alapja lehet bármilyen „nem kedvezőtlen értékelésnek”!

Megemlíteném még Tőkéczki Lászlót, aki Az én hősem: Ravasz László című, a Múlt-kor folyóiratban megjelent cikkében⁷³ már a címválasztásával sem hagy kétséget véleményét illetően. Ugyanakkor mégsem tartozik azon történészek közé, akik értékelése Horváth Erzsébet szerint „nem kedvezőtlen”, mivel kijelenti: „a zsidótörvények kapcsán például hibázott”. Ravasz tendenciózus és szelektív bemutatására írta válaszul Ungváry Krisztián tényekkel alátámasztott véleményét: „Érdemes szembeállítani Tőkéczki narratíváját azzal, amit hőse életéből nem tart

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

említésre méltónak. Annál is inkább, mert egy frontpropagandistával szemben a történésztől elvárható, hogy egy rövid népszerűsítő cikkben is képes legyen a differenciált bemutatásra. Ez éppenséggel nem csökkentené, hanem növelné "hősének" hitelességét is."⁷⁴ Hasonló következtetés vonható le jelen tanulmány kapcsán is.

A Ravasz által meg nem szavazott harmadik zsidótörvénnyel kapcsolatban általában tiltakozását hangoztatják.⁷⁵ E törvényt egyik keresztény egyház képviselője sem szavazta meg; szembenállásuk fő okát Braham professzor abban látja, hogy „a törvény, amely az 1935-ös nürnbergi törvények fajvédő intézkedéseit foglalta magába, közvetlenül érintette jó néhány hívület, az áttérteket éppúgy, mint a már születésüktől fogva keresztényeket.”⁷⁶ K. Farkas Claudia azonban összefoglalóan ismerteti, hogy a „püspök felszólalásában hosszan foglalkozott a javaslat alapját képező fajbiológiai elméletekkel és megpróbálta kimutatni, hogy az ilyenfajta feltételezések a komoly tudomány által még egyáltalán nem nyertek bizonyítást. (Ez az átható érv az országgyűlési vitákban minden biztonnal itt hangozott el első ízben). A törvényjavaslatnak azt az alapgondolatát, miszerint a „zsidóság egy meghatározható faji fogalom, amely mindig [...] azonos szellemi minőségben jelentkezik és ez minden körülmény között káros és pusztító”, elsietett következtetésnek és „csalfa általánosításnak” tartja.⁷⁷ Meglátása szerint itt egy olyan „burkolt zsidótörvényről” van szó, amelynek legérdekesebb vonása az, hogy vonatkozik már nem zsidó emberekre, keresztény magyar emberekre, de nem vonatkozik a zsidóságra.”⁷⁸ Bár nem e felszólalására, de az eseményre Ravasz így emlékszik vissza: „a keresztény egyházak a legnagyobb ellenállást fejtették ki a javaslat ellen. Az ellenállás egyik vezérszónoka én voltam, s beszédem végén felolvastam a Révész Imre által fogalmazott, az összes püspök és a négy főgondnok által aláírt tiltakozó és kárhóztató deklarációt. Ezzel a református egyház későre bár, de ország-világ előtt nyíltan szembeszállott a Hitler-féle démonizmussal.”⁷⁹

Az áttértek kapcsán említi meg Ungváry, hogy „Ravasz vezetése alatt 1944-ig számos olyan intézkedés született, amely zsidók áttérését volt hivatott nehezíteni. A református konvent többséggel szavazta meg azt a rendelkezést, amely szerint áttértek keresztelése egyéves várakozási idő előtt tilos. Az ezt megszegő lelkészek ellen kivétel nélkül fegyelmi eljárást indítottak.”⁸⁰ A Dunamelléki Egyházkerület tanácsa a zsidó áttérésekkel kapcsolatban – 1944. március 24-én – a szabálytalanságok és visszaélések folytán szükségesnek látszó intézkedések ügyében állásfoglalást kért az egyetemes konventtől.⁸¹ A Ravasz által bevezetett katechumenusság (keresztelésre előkészített

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

felnőtt) intézménye ugyanakkor a hazugság nélküli, de mégis valódi életmentést segítette, hiszen az egyház által kiadott igazolást a hatóság elfogadta.

Fontos eredmény volt azonban, – ezért külön is megemlítem – hogy az egyházi vezetők „Felsőházi befolyásuk és az általuk gyakorolt nyomás eredményeképpen a törvény annyiban módosult, hogy felhatalmazta az igazságügy-minisztert: kivételes feltételek mellett eltérhet az előírásoktól. E kompromisszumos megoldás folytán sok potenciálisan érintett magyar menekült meg a zsidónak nyilvánítástól, köztük az arisztokrácia több tagja, valamint kormányzati és politikai kiválóságok.”⁸²

Érdekes, hogy a Ravasz László lépései szakasz végén Horváth Erzsébet még egyszer visszatér a zsidótörvények megszavazásának kérdésére, ez esetben így fogalmazva: „1945 után számos vád érte Ravasz püspököt és az MRE-t. az antiszemitizmus miatt, mert úgymond megszavazta a zsidótörvényeket...”. Eddig az első két zsidótörvény megszavazása nem lett kétségbe vonva, az „úgymond megszavazta” szóösszetétel olyan „azt mondják / úgy hírlík” jellegű, mindenképp kibővítő hatást vált ki; de mi célból? Ravasz személyiségének árnyalásához számos pozitív, a zsidó közösség melletti kiállásáról tanúskodó példa is felhozható lett volna. Itt csak egyet említenék, melyet Körmenyi Ferenc regényben is feldolgozott.⁸³ 1939. február 3-án a péntek esti istentisztelet után kézigránátot dobtak a zsinagógából távozók közé, sokan megsebesültek, egy halott is volt. Róth Jenő temetésén részt vett Ravasz László püspök is, másik három keresztény egyház püspökével együtt. Ez ugyan egy jelképes gesztus, de mégsem közismert; mint ahogy számos valóban megtett lépése sem eléggé hangsúlyozott.

Újabb érvként és okként veti fel a zsidótörvények megszavazása mellett Horváth Erzsébet, hogy az „a zsidókérdés kiéleződésének elkerülése és az antiszemitizmus leszerelése volt”, mely gondolatot Bereczky Albert írta 1945-ben.⁸⁴ A tanulmány olvasása közben (a bevezető két mondat utáni első bekezdésnél járunk) itt érkezik el az a pont, amikor már nem is az írás szándéka és motivációja, hanem a tények hiánya és a közismert események tendenciózussága kezd kirajzolódni. Első olvasatban még úgy tűnhet, hogy a mondanivaló jelentősen eltér a címben jelzett témától, majd figyelmes olvasás után láthatóvá válik a mögöttes tartalom és felsejlik a valódi szándék, hogy a mondanivaló lényege, hogy az MRE és Ravasz László sokat tett a zsidók megmentése érdekében. Úgy érzem, hogy a téma teljesen szépítően került megfogalmazásra, véleményem eltér a szerzőtől az MRE és Ravasz László tevékenységének értékelésében, mert szerintem nem elegendő csak a pozitívumokat hangsúlyozni. Bereczky könyve megírásának háttere nagyrészt ismert a – református gyökerekkel és egyházi történelmi tapasztalatokkal, emlékekkel nem rendelkező –

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

nagyközönség előtt, mégpedig 28 éve. Ekkor jelent meg Szenes Sándor Befejezetlen múlt című riportkötete.⁸⁵ Szenes Sándor Éliás Józseffel készült interjújára azért merek bátran hivatkozni,⁸⁶ mert nemcsak Éliás József személyére,⁸⁷ de e kötetben található riportra is több alkalommal hivatkozik jelen dolgozatában Horváth Erzsébet. Éliás József közléséből tudjuk, hogy a Bereczky-mű célja elsősorban az volt, hogy a Külügyminisztérium használja a békekötést megelőző tárgyalásoknál.⁸⁸ Éliás megfogalmazta kritikáját az akkor már kultuszállamtitkár lelkész- és szolgatársa könyvével kapcsolatosan, miszerint „a könyv szellemisége ellentmondott Bereczky korábbi teológiai, igehirdetői, politikai és egyházpolitikai magatartásának és az igazság iránti elkötelezettségének... [Bereczky] nem vonta kétségbe kritikáim indokoltságát, de azzal érvelt: a leendő békekötésre tekintettel vállalta azt, amit írt. Az egyházvezetés viszont – mellőzve, hogy a Bereczky könyv a vélt cél érdekében, és kizárólag azért túlhangsúlyozta a tetteket és nem szólt a súlyos mulasztásokról –, a valósággal egyenértékűnek fogta fel a könyv értékeléseit, és kezdte túlértékelni azt, amit tett. [...] Bereczky sajnos a legkorábbi időben mutatott példát arra, miként lehet tényekkel fedni el az igazságot, adott esetben a „nemzeti érdekre” hivatkozva”.⁸⁹ Éliás két évvel később már egyenesen „szerecsenmosdató” könyvecskének” titulálja Bereczky könyvét, megvilágítva a törvény megszavazását indokoló érvek tarthatatlanságát.⁹⁰ Azaz a hivatkozott forrás igazoló volta ugyan alátámasztja Ravasz indítékát, s ebben még „feloldozást” is ad számára, azonban és itt megint Éliás József szavait hívom segítségül: „Amit leír tényként, az valóban tény, ám a tények beállításával eltakarja az igazit. Ezt az igazságot nem én, hanem Ravasz László püspök veje, Bibó István fogalmazta meg...”.⁹¹ Sajnos fenti állítás hangsúlyosan igaz a Vigiliában közölt tanulmányra is.

Felettebb cinikus a zsidótörvények megszavazását az antiszemitizmus leszerelésének eszközeként feltüntetni. A gondolatot ezért vessük össze Ravasz Lászlónak fentebb idézett mondataival, saját 1917-ben megjelent nézeteiről.

A zsidóság tevékeny segítése

Ahogy a tanulmányban összekapcsolódik a zsidótörvények megszavazásának „pozitív szükségszerűsége”, az embermentő Éliás József – ha nem is fénylátói, de hívó emberként, bizonyára a múlt tapasztalatai alapján – prófétai gondolatai szerint ez nem véletlen, ugyanakkor nem is szükségszerű: „Persze az egyházi vezetők mentő határfokú intézkedésébe bele szokták kalkulálni a római katolikus Magyar Szent Kereszt Egyesület és a református Jó Pásztor Misszió nem éppen meddő mentőszolgálatát.

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

Hogy ezeket mégsem az egyházi vezetés pozitívumaiként lehet elkönyvelni, csak hosszabb tanulmányban lehetne megokolni: olyan momentumok feltárásában, amelyek szintén nem válnának e felelős tényezők dicséretére, sőt mentesítésére sem, – így csak a nem eléggé tájékozottak (esetleg jóhiszeműen) hozzák fel a zsidótörvények lelkes egyházi szónokainak mentségére.”⁹²

Horváth Erzsébet a fenti „tények” után immár részletesen kívánja „bemutatni az MRE lelkészi vezetője, Ravasz László püspök tiltakozásait a zsidóság elleni atrocitások miatt és tevékeny segítségét a zsidóság érdekében”. Alapgondolatomat két idézet világítja meg pontosan, mindkettőt Kis György könyve idézi. Bibó István szerint⁹³: „A baj ott kezdődött, hogy a modern, tömeggyilkos antiszemitizmus már rég vígan gyakorlatozott köröskörül szomszédunkban, mikor a magyar egyházak az egész kérdést még mindig a megszokott módon kezelték...”. Johann B. Metz szerint: „Az ellenállás nem a hősiesség kérdése, hanem a határidőnaplóé. Idejében kell elkezdeni”.

Horváth Erzsébet elsőként arra hivatkozik, hogy „1939-ben, az ORLE ceglédi gyűlése – Ravasz László vezetésével – elvetette a Rosenberg-féle fajelméletet, mint pogány és a szentírás tanításával ellentétes ideológiát”. Nem egyértelmű, hogy a döntés tiltakozás a zsidóság elleni atrocitások miatt vagy tevékeny segítség a zsidóság érdekében. De ha már így is történt, mit jelentett ez a gyakorlatban? Ravasz László 1942. február 28-án elhangzott rádiópédikációjában felveti, hogy „Tudományosan még nincs eldöntve, hogy a zsidófajtaival való keveredés a magyar fajtára nézve előnyös-e vagy hátrányos. Ameddig az egyéni tapasztalatok érvek, inkább az utóbbit lehetne állítani. Magyar és zsidó külön-külön több értékes egyedet termel, mint keveredve. [...] A magyarságtudomány tegye módszeres vizsgálat tárgyává, s ha úgy találná, hogy a magyar – zsidó keverék nem szerencsés, meg kell tenni a védő intézkedéseket. Azt már világosan látjuk, hogy a magyar – cigány keveredés ártalmas, ennek megfelelő intézkedés még nincs.”⁹⁴ Ebből látható, hogy – bármiként is határozott a ceglédi gyűlés – Ravasz László nézeteit továbbra is uszító fajelmélet jellemezte. Nem látom annak jelentőségét, hogy ez a Rosenberg-féle vagy másfajta fajelmélet-e.

Áttérve az egyszer – a címben – Jó Pásztor Bizottságként, másszor – a szövegben – Jó Pásztor Missziói Bizottságként hivatkozott szolgálatra szeretném először is megadni a szervezet pontos nevét a vonatkozó időszakban: Református Egyház Egyetemes konventjének „Jó Pásztor” Missziói Albizottsága⁹⁵ (melyre a továbbiakban: Jó Pásztor Bizottságként vagy JPB-ként hivatkozom).

A szakasz első állítása szerint Ravasz László „országos egyházi tisztségéből adódóan határozta el a Jó Pásztor Missziói Bizottság létrehozását a zsidómentésre”.

Éliás József részletesen ismerteti a JPB megalakításának – általa megismert – okait,⁹⁶ mely szerint Bereczky vezetésével komoly egyházi emberek kérték Ravasz Lászlót, hogy „az egyház sürgősen hozzon létre egy hivatalos, aktív embermentő szolgálatot. [...] A püspök először kitérő választ adott, de 1942 közepén már ő javasolta a konventnek a Jó Pásztor megalakítását”. Ravasz a Pro memoriában⁹⁷ szintén saját kezdeményezését emeli ki.⁹⁸ A JPB-gal kapcsolatban hozzáteszi beszámolójához azt is, hogy „működése névtelen, de nagyon áldott és gazdag volt; külön jelentés fog beszámolni róla.”⁹⁹ Sajnos e jelentés azóta sem készült el.

A szakasz második meghökkentő állítása így hangzik: „Ravasz nemcsak létrehozója volt ennek a zsidómentő munkának, de anyagilag is támogatta”. Muraközi Gyula konventi missziói lelkész, a Jó Pásztor Bizottság elnöke visszaemlékezik a megbízatására és az elvárásokra. „A konvent egyetemes lelkészi elnöke megbízott engem, mint konventi missziói előadót, hogy szervezzem meg a zsidó származású egyháztagjaink számára intézményesen azt a szolgálatot, amely anyagilag és lelkileg melléljük áll.”¹⁰⁰ Normális körülmények között feltételezhető lenne és így külön említeni sem lenne szükséges, hogy egy egyház, valamint püspöke, a saját püspöke, illetve saját kezdeményezésére létrehozott szervezetét anyagilag támogatja. Vajon minek szól Horváth Erzsébet említése és mit hivatott közölni, különösen a „de” nyomaték?

A Horváth Erzsébet által is hivatkozott Szenes Sándor interjúból Éliás József, mint a kérdésben a legilletékesebb az alábbiakat mondja Ravasz püspök hozzá intézett intelmei kapcsán a JPB megalakulásakor: „Nem adhat azonban helyiséget a konvent központjában, és nem nyújthat anyagi segítséget sem a munkámhoz.”¹⁰¹ Továbbá „Egyébként a felszabadulás után a Jó Pásztorral az egyházvezetés – Ravasz László is – kezdetben úgy dicsekedett, mint saját érdemével és eredményével. Mintha a konvent és püspök-elnöke minden segítséget megadtak volna a működéshez. Ezzel szemben a meztelen igazság az, hogy a Jó Pásztor az egyházvezetéstől sem helyiséget és soha egyetlen fillért nem kapott. Csak jellemzésként mondom el: 1946-ban tudtam meg, hogy a JPB konventi alapító határozata a lelkészitkárnak havi 600 pengő alapfizetést biztosított. A valóságban 1946-ig én a gyülekezeti adományokból kaptam szerény javadalmazásomat.”¹⁰² Rövidebben fogalmazva „Igaz, létrehozta a Jó Pásztort, de egyetlen fillérrel sem támogatta a MRE, az én fizetésemről nem gondoskodott egyházam...”¹⁰³ Éliás József visszaemlékezéseiből ismeretes, hogy a JPB részére utalt adományok a Református Egyháznak az Országos Földhitelintézetnél lévő folyószámlájára kerültek, külön alszámlán nyilvántartva. Minden esetben a konvent elnökségének kiutalása volt szükséges a pénz felvételére pontos elszámolással. A

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

kiutalásokhoz Ravasz László és Dr. Balogh Jenő nyugalmazott igazságügy miniszter, a konvent világi elnökének „együttes aláírása volt szükséges, melyet megszerezni egy-egy kiutaláshoz külön tortúra volt. Nem járultak hozzá.”¹⁰⁴ A Raoul Wallenberggel való kapcsolatát ismertető interjúban Éliás közölte, hogy „A protestáns Jó Pásztor misszió az egyháztól semmi néven nevezhető anyagi támogatást nem kap, a hívek adakozásából tartja fenn magát”.¹⁰⁵ Idézhetném még a kortársak visszaemlékezéseit, de hogy ne kelljen messzire menni ugyanezen Vigilia lapszámban, tíz oldallal későbből idézem Miklya Luzsányi Mónika megállapítását Sztehlo Gábor evangélikus lelkészről írt tanulmányából: „Sztehlo határozott tervvel érkezett a Jó Pásztorba. Láta, hogy a segélycsomagok osztása pillanatnyi tűzoltás csupán. Az igazi szükséglet az árván maradt gyermekek biztonságos elhelyezése. De a megvalósításhoz semmilyen anyagi forrás nem állt rendelkezésükre”.¹⁰⁶

A tanulmány az elkövetkezendő két oldalon röviden ismertetést ad a JPB, Soos Géza, Sztehlo Gábor, Raoul Wallenberg munkájáról, érintve a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség ingatlanjainak a Svéd Vöröskeresztnek való felajánlását, beleszöve a Skót Missziót és Soos Géza megmenekülését a Gestapo elől. Az ismertetés esetleges, egyes kérdésekben fölöslegesen részletező. A szerző rendelkezésére álló terjedelmen belül is többértűen kellett volna bemutatnia a református egyházhhoz kötődő zsidómentő munkát.

Ravasz lépései Horthy felé és önértékelése

A Ravasz László lépései alcímmel ismertetett három oldalas összefoglaló kronologikusan ismerteti Ravasz püspök lépéseit Horthy felé, a püspökök miniszterelnöknek írt Memorandumát, 1944 áprilisától a nyilas hatalomátvétel utáni, decemberi meneküléséig – alapvetően a Pro Memoria vonalát követve. Ravasz László 1945. április 10-ei püspöki jelentésében szolgálata két fő ágát említi: „az egyik a háború növekvő borzalmai ellen való küzdelem, a másik a lelkek előkészítése az ostrom, az összeomlás szörnyű pillanatára”.¹⁰⁷

E szakaszból csak egy momentumot emelnék ki. Általánosan elfogadott, hogy Ravasz László véleménye alapvetően az Auschwitz jegyzőkönyv elolvasásakor változott meg. Számos levelében komolyan, erélyesen lép fel mind Horthynál, mind Sztójajnál, ugyanakkor pont a deportálás ellen írt példaként felhozott levele nem mutatja azt a súlyt és bensőséges kapcsolatot, mellyel rendelkezett Horthynál: „Jeleket láttunk, melyek arra mutatnak, mintha az elkülönítés mellett az ország határain kívülre való deportálás is előkészületben állna”.¹⁰⁸ Szerencsésebbnek tartottam volna az idézet folytatását, mivel annak mondanivalója rendkívüli fontossággal bír. „Fel kell

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

hívunk Nagyméltóságod figyelmét azokra a szomorú eseményekre, amelyek más országok zsidóságának hasonló deportálását végső befejezéshez juttatták s nagyon kérjük Nagyméltóságodat, hogy az ilyen események elkerülésére mindent megtenni s a magyar királyi kormányról és ezzel az egész magyar nemzetről az azokért jutó felelősséget elhárítani méltóztassék.”¹⁰⁹ Azaz a jeleken és a mintha gondolattal kezdett feltevésen túl konkrét ismereteket közölt Ravasz László és az erre való hivatkozás és nyomatékos kérés mutatja tiltakozása erélyességét. Nem érzem szerencsés idézetválasztásnak a pár nappal korábban szintén a deportálások miatt, a miniszterelnökhöz intézett tiltakozás hivatkozását a „zsidóknak minősülő egyének” kifejezés használata miatt. Ravasz emlékezése végén megállapítja, hogy „a zsidókért most már nem lehetett többet tenni...”¹¹⁰

Érdeemes lett volna szót ejteni a püspöki jelentés zsinati fogadtatásáról is (1945. április 10.), mely nem volt ennyire egyöntetűen pozitív. Ennek elemzése természetesen csak hosszabb tanulmány keretei közé férne be, de jól mutatja a kontrasztot a minden lehető megtevő egyház lelkiismeret megnyugtató törekvései és a lelkiismeret szava között. Példaként hozom Benkő István egyházmegyei tanácstag véleményét: „Kiszámíthatatlan baj, hogy a református egyház ezt az erkölcsi kötelezettséget, amelyre az Isten ígéje kötelezte, nem teljesítette, ennél nagyobb kár a református egyházat nem érhet.”¹¹¹ Lázár Andor egyházmegyei tanácsülési világi elnök Benkő indítványára reagálva így szólt: „Azt hiszem, mindnyájunk lelkéből fakad, mert mindnyájan szégyent kell éreznünk, mert lehetetlen, hogy ne tegyünk, azért mert nem mehetünk fölemelt fővel a világ ítélőszéke elé, még kevésbé nem Isten ítélőszéke elé.”¹¹² Viktor János javasolja a jelentésnek a hívek közvéleménye elé tárását lelkiismeretük megnyugtató végett, de Dr. Kovács István felhívja a figyelmet, hogy az a beszámoló ne legyen „mosakodás jellegű”. A megbeszélés vége felé Ravasz püspök javasolja, hogy „tárgyilagosan kell mondani, hogy mélyen sajnáljuk”.

Ravasz László „sajnálata” szemléletes példa, hogy csak a német megszállás után kezdődő deportálások alatt, már betegágyán ismerte föl, hova is vezetett az általa is képviselt politika, mely az elkövetkező bűnbánathoz, mint kegyelmi momentumhoz vezetett és Török Sándor író, újságíró visszaemlékezéséből ismert: „Súlyos beteg volt, ágyban fekvé fogadott Leányfalun, ültem mellette, beszélgettünk és egyszer csak sírva fakadt. A párnákba fúrta a fejét és azt kiáltotta: én nem ezt akartam! Én nem ezt akartam!”¹¹³

Kulcsmomentumnak érzem Bereczky Albert Látható és láthatatlan helyreállítási munkák ¹¹⁴ című 1945. április 10-én, a zsinati tanácsülésen elmondott előadását, melyben megfogalmazza azon alapelveket, melyek alapján az egyházat nem „a

mostani ítéletidőket megelőző állapotba”, hanem a „reformáció örök parancsa szerint az Ige alapján” tartja szükségesnek „helyreállítani”. Kötelezettségnek érzi az egyház maga megalázását és bűnbánat tartását. „Ezt a bűnbánatot egyházunknak át kell élnie és erről kifelé is bizonysgot tenni. (A bűnbánat őszinteségét az mutatja, hogy van-e változás.) Isten ne a végső ítéletet hozza el reánk. Az Ő közbenső ítéleteiben, amikor Ő egy kort, vagy nemzedéket megítélt, mindig benne van már a kegyelem is. Új életlehetőséget nyitott meg előttünk Isten, de annak a kapuja szorosabb és az útja keskenyebb, mint az eddigi volt.”

Horváth Erzsébet tanulmányának első része – mint láthattuk – a református egyház zsidómentő szerepét mutatja be úgy, hogy a zsidósággal kapcsolatos bírálható szerepét szépíti vagy elhallgatja, a mentő tevékenységét pedig nem kellő részletezettséggel mutatja be. A tanulmány második része az egyház bűnbánatával foglalkozik. Ezzel kapcsolatban előbb néhány kritikai észrevételt teszek, majd Horváth Erzsébetétől alapvetően eltérő végkövetkeztetésemet ismertetem: a Magyarországi Református Egyház bűnbánata nem úgy történt meg, ahogy Horváth Erzsébet leírja, s ezért e bűnbánat súlya is más, mint a tanulmány szerinti, szellemisége pedig teljesen eltávolodik mind a zsinat által 1945. április 10-én elfogadott javaslattól, mind pedig a zsinati tanácsülésen kifejezésre juttatott véleményektől.¹¹⁵

Az MRE bűnbánata

A múlttal való szembenézés

Adott volt egy összetört, veszteségeivel épp számot vető, zsidóságától szinte teljesen megfosztott nemzet, az e folyamathoz vezető úton szerepet vállaló református egyház, mely nem tudott teljes mértékben élni a szeretet parancsából is fakadó történelmi felelősségével és rendelkezésre állt a meghatározott irány a megalázódásra, az őszinte bűnbánatra. Nehéz helyzet egy nehéz időszak után; de minden ilyen történelmi helyzet esély az újrakezdésre, a bűnbocsánatra és a kiengesztelődésre is.

A kérdés megközelítése sem könnyű, az események értékelése még nehezebb. A bűnbánat egyházi kezelése és alkalmazása mellett ugyanolyan fontos annak társadalmi hatásait is figyelembe venni, felhasználni és alkalmazni. Ma már más, bizonyos szempontból könnyebb helyzetben vagyunk, mint elődeink; de a hozzáférhetővé vált lelkésztanácskozási, zsinati jegyzőkönyvek alapján a kor egyházi vezetői is megfelelően fel voltak vértelve bibliai és társadalmi ismeretekkel; azonban azokat hozzá kellett (?) igazítaniuk a koalíciós időszak, s a társadalom átalakítását vezérlő Magyar Kommunista Párt elvárásaihoz. Igaz ugyan, hogy az 1945–47 közötti

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

koalíciós időszak légköre a későbbi éveknél szabadabb volt, de visszaemlékezések szerint az egyházpolitika alakításában a kommunista párt szerepe meghatározó volt.

Az MRE Kálvin Kiadója jelentette meg 2004-ben Fazakas Sándor, a Lelkésztovábbképző Intézet vezetőjének Emlékezés és megbékélés – A múlttal való szembesülés egyházi és teológiai kritériumai doktori habilitációs értekezését. Reuss András bírálati jelentésében kiemeli, hogy „A tanulmány egy olyan vitában szólal meg, amely a társadalomban és az egyházban is zajlik Magyarországon. [...] A sokszor heves indulatoktól is fűtött vitában az egyház és így a teológia olyan érintettként vesz részt, amelyre saját tagsága és az egész társadalom megkülönböztetetten figyel.” Ha igaz ez a mára, hatványozottan igaz 1945-re is. A kortárs Bibó István megállapítása szerint „[a] magyarországi zsidóüldözések számonkérése és jóvátétele első pillanattól kezdve nem tisztázott és nem őszinte feltételek mellett folyt”.¹¹⁶ Bibó idézett gondolata kapcsán állapítja meg Monori Áron:¹¹⁷ „amellett, hogy megállapítása teljesen igaz – finoman fogalmazott”.

Tanulmányában Horváth Erzsébet leírja, hogy Ravasz László 1945. február 11-ei igehirdetésében „szólt először a bűnbánat hangján”. Pest felszabadulása után, de még a budai harcok idején Kálvin téri igehirdetésében megítélte a múltat s egyúttal az újrakezdésről beszélt: „A testnek vetettünk és halált arattunk. [...] Itt az idő és alkalom arra, hogy új magvetést kezdjünk: vessünk a Léleknek, hogy örök életet arassunk! A léleknek vetünk akkor, ha bűnbánatot tartunk. Addig nincs nemzeti megújulás.”¹¹⁸ A gondolatsort úgy zárta, hogy „Addig nincs nemzeti megújulás, mint ahogy nincs egyéni megtérés és kiengesztelődés, míg meg nem valljuk a tékozló fiúval egyenként és közösségekben: Atyám, vétkeztem az ég ellen és Te ellened. Isten és az ember ellen.”¹¹⁹ Horváth Erzsébet következő lépésként Ravasz püspöki jelentéseit idézi, mely véleményem szerint egy elméleti fejtegetés, egy hipotetikus eshetőség, de legjobb szándékkal is egy cél megfogalmazása; azaz semmiképp sem konkrét tett: „Az egyházaknak¹²⁰ el kell ismerniük, hogy szolgálatuk lehetett volna hatékonyabb, bátrabb, gyökeresebb. Ezért az egyház bűnbánattal tartozik...”. Fentieket nyilvánítja Horváth Erzsébet bűnbánatnak, hiszen következő mondatát így kezdi: „A szóbeli bűnbánatot tett követte”. Én ezt egy önvizsgálatra felhívásnak érzem, mely véleményem szerint teljesen illeszkedik Bereczky javaslatának elfogadott végrehajtási pontjaihoz, nevezetesen, hogy az előadásában felvetett időszerű kérdésekkel a gyülekezetekben foglalkozzanak. A Horváth Erzsébet szerinti „tett” egy bűnbánati evangelizációs hét elrendelése volt az egyházkerület gyülekezeteiben. Horváth Erzsébet újabb fokozatként említi – nyomatékosítva, hogy „Ravasz nem elégedett meg ennyivel” – a Zsinati Tanács 1946. május 9-ei határozatát, mely vallást tett az egyház

bűneiről. A határozat – mint ezt Horváth Erzsébet idézi is – a nép és a felsőség intésének elmulasztásáról és a „nem egész bátor” kiállásról vall. Nem kell teológusnak és egyháztörténésznek lenni ahhoz, hogy ezeket a gondolatokat és a Horváth Erzsébet által hivatkozott tetteket összevegyük a Zsinati Tanács résztvevői által a határozat előkészítése során megfogalmazott¹²¹ – teológiaiilag megalapozott – elvekkkel, illetve a józanul belátható teendőkkel. Számomra az egyezés nem teljes.

Éliás József, a tanú

A tanulmány következő gondolatköre Éliás Józsefet hívja tanúként Ravasz László zsidómentésben játszott szerepének nem csak elismerésében, de hangsúlyozásában is. Furcsállom, hogy e gondolatok is Az egyház bűnbánata részben kaptak helyet, mert mint látni fogjuk, nem ide tartoznak. Tárgyalásuk után térünk csak vissza a bűnbánattal kapcsolatos gondolatokra.

Horváth Erzsébet Éliást szem- és fültanúnak, szolgatársnak aposztrofálja, nyomatékosítva ezzel a Szenes interjúból kiragadott gondolatait. Felfoghatatlan és érthetetlen, hogy miért nem gondolt arra Horváth Erzsébet, hogy pont a szem- és fültanú, az egyháztörténész-levéltáros számára leghitelesebbnek felhozott tanú szavait senki sem fogja az általa – tisztességes módon – megadott forrásban, további információ után kutatva fellapozni. Mint az írásban elszórva több helyen is, itt már nyomatékosan és hangsúlyosan látszik az a tendencia, hogy Horváth Erzsébet akár csak egy mondattöredéket is felhasznál állítása igazolására, ha az segíti gondolatmenetét, nem foglalkozva azzal, hogy a mondat eleje és a szöveggörnyezet teljesen mást állít.

Az idézett Éliás-mondatrész ez volt: „kezdeti passzivitása semmi esetre sem a zsidóellenes intézkedésekkel való passzivitását akarta kifejezni”. Az idézett mondat azonban így hangzik: „Tartozom az igazságnak annak kijelentésével, hogy noha én mélyen elítélem Ravasz püspök antiszemitizmusát, beszéltem is erről...”¹²² Miért ne lenne nagyobb Ravasz László érdeme, ha korábbi nézeteit átgondolva és feladva jutott el a passzivitásból a cselekvésig? De ugyanez a párhuzam figyelhető meg Éliásnak Ravasz 1946-os tevékenységéről mondott szavai kapcsán: „Annak elmondásával is tartozom az igazságnak, hogy ha az egyház el is zárkózott a visszatekintő, önkritikus értékeléstől, különösen a nyilvánosság előtt, volt benne készség az előretekintésben és a tettekben. Az események még Ravasz László fölött sem múltak el nyomtalanul: a hajdani és a közelmúlti „szilaj” antiszemita – ahogy Ady jellemezte¹²³ – az új helyzetben és új légkörben lendülettel vett részt, sőt irányította a lelki, szellemi harcot az antiszemitizmus ellen”.¹²⁴

Azaz a szem- és fültanú, a szolgatárs másképp látta az eseményeket; és ez a tény Horváth Erzsébet előtt is ismert volt. Miért mégis Éliást hívta tanúnak? Azért, mert az ő eredményes (dokumentált, belföldön és nemzetközileg is elismert, egyháza számára büszkeséget és fedezéket jelentő) embermentő szolgálata garanciát nyújthatott volna szavai hitelességére. Emlékezése Ravasz Lászlóról néha lesújtóan negatív, de mindig tényekkel és személyes megtapasztalásokkal igazolt. Ugyanakkor mindkét példa mutatja, hogy Éliás örömmel és elismerően szól Ravasz gondolkodásának és tetteinek megváltozásáról, óriási „pálfordulást” ír le az antiszemitizmushoz való hozzáállása kapcsán, melyre a magyar történelemből hasonlóan jelentős példát nem ismerek.

Horváth Erzsébet még egyszer, utoljára segítségül hívja Éliás Józsefet, – és itt hadd emeljük ki, hogy választása kizárólagos, azaz Éliáson, mint megfellebbezhetetlen tekintélyen kívül más tanú egyáltalán semelyik állításához nem is szükségeltetett – azonban ez esetben úgy látjuk, hogy Horváth Erzsébet nem érti Éliás gondolatmenetét, s talán pont azért, mert az egyáltalán nem illeszkedik tanulmánya koncepciójához. Éliás szerint Ravasz püspök „érezte azt a rendkívül kedvezőtlen helyzetet, amely a keresztény egyházak közös fellépésének hiányából származott, s szerette volna ezt megszüntetni”.¹²⁵ Horváth Erzsébet egyháztörténelmi véleménye szerint „Éliás állításával kapcsolatosan azonban tény, hogy a harmadik zsidótörvény után, melyet Ravasz élesen ellenzett, létrehozta a püspök a Jó Pásztor Missziói Bizottságot a zsidók megsegítésére 1942-ben, jóval előbb, mint ahogy az Auschwitzi jegyzőkönyv Magyarországra került volna. Ravasz aktivitását a zsidómentésben az események hozták magukkal, ahogy azt fentebb részletesen ismertettem”. A teljes Éliás-interjúból, a kérdésekre adott részletes és kimerítő válaszokból látszik a szemtanú öreg kora ellenére is meglévő szellemi frissessége, így nem feltételezhető, hogy pont Éliás ne tudna a Jó Pásztor megalakításának tényéről, megalakítása évéről, valamint a JPB megalakítása és az auschwitzi jegyzőkönyv Magyarországra kerülésének ideje közötti időbeli távolságról. Igen, az 1942. október és 1944 májusa¹²⁶ közötti időszakról van szó, mely dátumok a JPB megalapítása és a jegyzőkönyv Ravaszhoz való eljuttatása. Az egyházak közös akciójának egyeztetése, előkészítése és szervezése mára már szintén alaposan dokumentált. Amire Éliás Ravasz megjegyzésében utal a közös fellépés hiánya kapcsán az a tény, hogy május 14-e és június 16-a között – amikor Cavallier József, a Szent Kereszt Egyesület főtitkára és Éliás József elvitte Győrbe, Apor püspökhöz Ravasz püspök Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímáshoz címzett levelét, az egyházak közös tiltakozásának szövegtervezetét – eltelt egy hónap és „Ő Főmagassága Ravasz úrnak”¹²⁷ címzett válasza e tekintetben nem volt kedvező. Tehát a dátumok azért érdekesek, mert, ahogy Éliás megmagyarázza: „Május 10-én még nem

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

deportáltak, de június 16-ig már százezreket hurcoltak el Auschwitzba. [...] 1944 júniusának mulasztása azért olyan iszonyú, mert a közös egyházi fellépés még megmenthetett volna 130-150 ezer vidéki zsidó embert, azokat, akiket akkor még nem deportáltak.”¹²⁸ Május 15-én Kárpátaljáról elindultak az első deportáló szerelvények Auschwitzba. Az erről szóló hírek nem érhatték váratlanul Ravasz Lászlót. Perényi Zsigmond báró, a felsőház elnöke ugyanis már április végén megkereste a püspököt és elmondta neki,¹²⁹ hogy Kárpátalján és az egész Északkelet-Magyarországon folyik a zsidók összeszedése. [...] Ez indította végül is Ravasz Lászlót arra, hogy május 17-én a református Egyetemes Konvent nevében beadványt küldjön Sztójay miniszterelnöknek.”¹³⁰ A református és evangélikus egyház kilenc püspökének a miniszterelnökhöz szóló levelét június 23-án adták át, mely a sorban legerősebb tiltakozó lépést jelentette.¹³¹

Ravasz László tehát betegen fekszik Leányfalun, áprilisban már értesül az akkor még nem ismert deportálásokról. Felismeri az ehhez az úthoz vezető szerepének és felelősségének súlyát, megtörik, sír, korábbi cselekedeteinek motivációját nem tudja összeegyeztetni a történésekkel és cselekedni kezd. Felkeresi Jaross Andor belügyminisztert, az Evangélikus Egyházzal közösen tiltakoznak Sztójajnál a mentesítések ügyében, többször is felkeresi a kormányzót, személyesen tiltakozik Sztójajnál, majd a Konvent elnöksége nevében május 17-én és 19-én ismét levelet ír Sztójajnak. Ezen aktivitásokról beszél Éliás, és valamennyit sorolta Horváth Erzsébet is. Éliás nagy reményt fűzött ezekhez a lépésekhez, hangsúlyozza „Táplálta reményemet a konvent gyors reagálása, május 17-i levele, amely a kormány értésére adta: tudjuk, hogy miről van szó, hiába hazudtok.”¹³² Azt is nagyon jó jelnek vettem és Ravasz László magatartásában fordulat kezdetének éreztem, hogy [...] Bereczky Albertet [...] bizalmasává tette...”¹³³ Éliás abban látta Ravasz püspök fájdalmát, hogy az egyházak közös fellépésének hiánya miatt nem sikerült megakadályozni a deportálásokat. Mivel már minden lehetséges fórumon tiltakozott saját és egyháza nevében is, ennél hatásosabb más eszköz a deportálások leállítására nem volt elképzelhető. És ezen a tényen sehogy nem változtat a JPB 1942-es megalakítása, de még a JPB által addig elvégzett munka sem. Ravasz püspök sem nyugtatta magát (akkor még) e tétivel, hanem „érezte ezt a rendkívül kedvezőtlen helyzetet”. Ez az ő személyes tragédiája, s ez a hónap az, amely Ravasz László tetteiről valóban szólhat a zsidómentésben. Sajnálatos módon a jelentős tetteknek az addig deportáltakra már nem volt eredménye. A deportálások július eleji leállítására azonban a Horváth Erzsébet által idézett véleménnyel ellentétben elsősorban nem a magyar kereszténység érdeme,

ebben már több más – jelentős, és elsősorban a nemzetközi diplomácia – szempont is közrejátszott.

A mentesítések kapcsán érdekes adalék azoknak véghezvitele. A Pro memoriában¹³⁴ Ravasz László célként jelölte meg a konkrét intézkedések elleni tiltakozást, másrészt, hogy minél több ember számára tudjanak mentességet kivívni. Levelet ír ez ügyben Jaross belügyminiszternek (1944. április 4.), tárgyal Ambrózy Gyula kabinetfőnökkel, majd a belügyminiszterrel és levélben fordul a miniszterelnökhöz (április 6.). A miniszterelnök újbóli válasza, korábbi, május 10-i válasza után, mely apró kedvezményeket tartalmaz, május 19-én újabb levélben fordul a miniszterelnökhöz. A presbiterek mentesítése kapcsán a belügyminiszter hozzájárult a zsinati küldöttség kéréséhez június 17-én.¹³⁵ Éliás József visszaemlékezésében megírja, hogy a mentesítés feltétele az volt, hogy „névsorukat – adataikkal ellátva – Ravasz László a kabinetirodához felterjeszti. A lista megszerkesztése az én feladatom volt. Kemény munkát jelentett, de 6 nap alatt elkészítettem és július közepén személyesen adtam át Dr. Kiss József konventi főtanácsosnak. Eltelt augusztus is, de nem történt semmi. Bereczky Albert szeptember elején eljár Ambrózynál, aki közölte: még mindig nem kapta meg a Ravasz László által aláírt listát. Telefonáltam Dr. Kissnek. Nevetve válaszolt: semmi se múlt rajta, listámat a püspök nem írta alá. Felkerestem a nyaralásából visszatért Muraközyt, kérve intézkedését. Megígérte, de 1944. október 15-ig semmit sem ért el (okt. 15-től minden mentesítés megszűnt). Szálasiék «nem ismertek kivételt»,”¹³⁶ – azaz volt dokumentáltan elért eredmény is, de ennek használhatóságát Ravasz László hiúsította meg, tette érthetetlen.

Visszatérve a bűnbánat és a bocsánatkérés kérdésköréhez olyan mércéhez szeretnék igazodni Ravasz László és az MRE kapcsán, mely bizonyára nem vált ki ellenérzést, erre garancia maga a szerző, Ravasz László. 1941 Nagypénteki prédikációjában Ravasz az alábbi definíciót adta: „Megbocsátani csak annak lehet, aki megbánta bűnét s ezt a bocsánatot élete legfőbb javának tartja. Olyan nagynak, hogy magát tökéletesen méltatlannak tartja reá. Nincs bűnbocsánat bűnbánat nélkül. De bűnét csak az bánhatja meg, aki megismeri egész szörnyűségét, rájön, hogy micsoda rontás és nyomorúság a bűn következménye.”¹³⁷

Az egyház bűnbánati lépései

Sorba véve az eseményeket a február 11-i prédikáción, a két püspöki jelentésen, az 1945. augusztusi pásztorlevélen és a zsinat 1946. május 9-i határozatán túl több egészen jelentős esemény is történt a református egyházban a bűnbánat vonatkozásában,

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

melyről a tanulmány hallgat, s ezzel nincs egyedül, mert követi a korábbi református egyháztörténeti hagyományt. Az alábbiakban szeretnék néhány általam lényegesnek tartott további eseményt megemlíteni és értékelést idézni, illetve az említetteket néhol kiegészíteni:

A Dunamelléki Református Egyházkerület Tanácsának 1945. április 10-i ülésén Ravasz László bemutatta a református egyház vezetőségének magatartásáról és intézkedéseiről összeállított jelentését (Pro memoria),¹³⁸ melyről határozatként az „Egyházkerületi tanács mélységes ellenérzésének ad kifejezést a Magyarországon lejátszódott embertelen és irgalmatlan zsidóüldözések miatt. Helyesléssel veszi tudomásul a dunamelléki püspöknek, aki egyszersmind az egyetemes konvent lelkészelnöke is, e kérdésben tanúsított magatartását s örömmel iktatja jegyzőkönyvébe, hogy püspöke súlyos betegségének hosszú hónapjai alatt is ereje megfeszítésével teljesítette pásztori és bizonyoságtévői tisztét”.¹³⁹

Ismertek Ravasz László ekkor mondott prédikációi, írásai és interjúi. Fenyő Miksa és dr. Rátkai Károly véleményét idézném Ravasz László megnyilvánulásai kapcsán: Fenyő döbbenetesen konstataálta, hogy Ravasz keményen elítéli a nagyrészt elpusztított zsidóság megmaradt részét, mivel az kevés bűnbánatot és önismeretet tanúsít saját „destruktív törekvéseivel” kapcsolatban.¹⁴⁰ „Dr. Rátkai Károly volt református presbiter (aki megjárta a mauthauseni koncentrációs táborát is) csalódását fejezte ki Ravasz László interjújával kapcsolatban. Rátkai kevésnek és őszintétlennek tartotta Ravasz „védőbeszédét” és „vádiratát”, amellyel a püspök felmentést keres magának és egyházának: „Ez a nyilatkozat vádol és védekezik egyszerre. A vád, amit önmaga és azok ellen emel, akik nem oltották elég nagy hévvel és elég nagy bátorsággal a hitlerista démonizmus tüzét – valljuk meg – ügyeszi megnyilatkozásnak túlságosan kíméletes önmarcangolás, a védekezés pedig annyira átlátszó kísérletezés, hogy csak azokat téveszti meg, akik nem voltak szem- és fültanúi a nyilas szemlélet szétterpeszkedésének az egyházi életben.”¹⁴¹ Azaz e két kortárs véleménye sem volt olyan pozitív, mint a tanulmányból következhetne.

A Zsinati Tanács – mely az országos zsinat hatáskörével van felruházva – 1946. május 9-ei ülésének nyilatkozatát a tanulmány kapcsán már említettük. E lépés volt az első, jelentős megnyilvánulás az MRE részéről. A határozatról az Élet és Jövő 1946. május 25-i száma adott hírt az egyházon belül, Az egyház bünt vall Isten előtt címmel. A Vigiliában idézett mondatnál jóval bővebb a nyilatkozat és az idézet a nyilatkozat jelentőségét nem is tudja teljesen alátámasztani. Tartalmazza továbbá, hogy a zsinat „mélyen megalázkodva megvallja bűnét, amellyel Isten fölségét megsértette.”

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

Kinyilvánítja, hogy „mint egyének is bűnbánatot tartunk. [...] Életünk nem ütött pecsétet arra, amiről tanítottunk és prédikáltunk...”¹⁴²

Az MRE megújulásáért a Magyar Református Ébredés 1946. július 27-i számában megjelent meghívó alapján a lap szerkesztősége Nyíregyházára invitálta valamennyi református lelkészt, presbitert, gyülekezeti munkást és érdeklődőt, „hogyan az ott tartandó Szabad Tanácson, együttesen megtárgyaljuk az evangelizációt, a reformációt és a magyar ébredés időszerű kérdéseit.”¹⁴³ A Kossuth Könyvkiadónál 1987-ben megjelent „A magyar protestantizmus 1918-1948” c. könyv meg sem említi a Szabad Tanácsot, de jelentőségét jól mutatja, hogy az Interneten is elérhető Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának 2007/2008. tanévi szemeszterfüzete a II. félév során megszerzendő ismeretek között a Magyar egyháztörténet 4. (ETRR057) tantárgy témái között külön is nevesíti.¹⁴⁴

Bereczky Albert a Szabad Tanács deklarációjáról megjelent könyv előszavában határozottan kinyilvánította, hogy semmilyen szándékuk nem volt egyházzakadást okozni, „sőt még a hivatalos tényezőkkel szemben valami ellenérzés vagy bizalmatlanság se.”¹⁴⁵ Továbbá kijelentette, hogy „Ez a mi Szabad Tanácsunk nem az egyház hivatalos szervezeteinek a háta mögött és nem hivatalos vezetőinek tudtán kívül jött össze...”. A tanácsról a korabeli források idézetelensége¹⁴⁶ okán főleg Bibótól ismert, hogy „Bereczky Albert és a Magyar Református Ébredés c. lap kezdeményezésére, Nyíregyházára 1946. aug. 14-17-re összehívták a református lelkészeket, presbitereket, tanítókat és más egyházi embereket az evangelizáció, az egyházpolitikai és belpolitikai kérdések megvitatására. Majd 350-en jöttek össze.”¹⁴⁷ Komoróczy értékelése szerint itt „az egyházi vezetéssel szembenálló, ellenzéki csoport” gyűlt össze.¹⁴⁸ Éliás József ellenben „evangéliumi és¹⁴⁹ haladó lelkészek és világi egyházszerető férfiak nagy, közös találkozására”¹⁵⁰ emlékezik vissza, mint résztvevő. „Nem periférikus társulás volt ez, a résztvevők nagy száma és súlya is bizonyítja.”¹⁵¹ Az Országos Református Szabad Tanács (továbbiakban ORSZT vagy Szabad Tanács) kialakulásának előzményeivel foglalkozik Ladányi Sándor a Ráday Gyűjtemény 1999-es évkönyvében, s leírásában negatív élt vagy hangsúlyt nem vélek felfedezni. A Bereczky Albert, Békefi Benő, Viktor János névvel fémjelzett tanácskozás célja az eredményeiknek a teljes egyház elé tárása volt, valamint javaslatok kidolgozása az egyházi vezetés felé. A Tanács egy állandó és öt témabizottságban vitatta meg az időszerűnek és az egyház megújulását véleményük szerint biztosítandónak tartott lépéseket.

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

Az ORSZT – Bereczky Albert megfogalmazásával¹⁵² – nyilatkozatot adott ki Az Egyház és a zsidókérdés címmel, melyet a fellelhető források idézése és rövidítése¹⁵³ miatt teljes terjedelmében idézek:

„Az Országos Református Szabad Tanács Isten iránti hálával és örömmel emlékezik meg a Magyarországi Református Egyház Zsinati Tanácsának határozatáról, amelyben megvallotta egyházunk bűneit és mulasztásait a zsidókérdés és a zsidómisszió terén és megállapította a gyülekezetek felelősségét a zsidók közötti evangéliumi szolgálatokért.

Az Országos Református Szabad Tanács nyomatékosan megvallja, hogy a zsidókérdést a keresztyén mivolt, sőt lényegében krisztuskérdésnek tekinti. Éppen ezért az egyház és az igehirdetés feladatának ismeri el azt, hogy az egész magyar népet elsősorban neki kell meggyőznie az antiszemitizmus – s minden egyéb faji, világnézeti vagy felekezeti gyűlölködésen alapuló magatartás vagy mozgalom – a keresztyénséggel összeegyeztethetetlen és Isten sérthetetlen törvényeibe ütköző voltáról.

Éppen e felelőség terhe alatt Isten színe előtt felkéri a lelkipásztorokat, a vallástanítókat, az evangéliumi munkásokat és a presbitériumokat, hogy tegyenek meg mindent az antiszemitizmusnak az evangélium erőivel való leküzdésére.

A reánk nehezedő felelőség súlya alatt és a zsidósággal szemben elkövetett mulasztások és bűnök miatt is népünkkel együtt bűnhődve, – átérezve azt a szörnyű fájdalmat, amit az életben maradt zsidóság szeretteinek embertelen elhurcolása és borzalmas kiirtása miatt hordoz – megkésve bár, de most Isten színe előtt bocsánatot kérünk a magyar zsidóságtól. Bűnbánatunk és bocsánatkérésünk komolyságából eredően szeretettel kérjük a magyar zsidóságot, hogy saját legbölcsebb vezetőinek részéről elhangzó intelmeket megszívlevélve, tegyen meg a maga részéről is mindent az új antiszemitizmus ellen és az őszinte megbékülés érdekében, hogy a kölcsönös bosszú és gyűlölet cselekedetei helyett lehetővé váljék a kölcsönös megbecsülés és együttélés.”^{154,155}

A Szabad Tanácsról hosszan írt Hevesi Endre tudósításában¹⁵⁶ – amiben ő 270 résztvevőt említ –, melynek már a címe is figyelemfelhívó: „A magyar reformátusság részvétének kifejezése mellett bocsánatot kér a magyar zsidóságtól”. Hevesi kiemeli, hogy „Évszázadok óta most történt először, hogy a lelkészek és világiak a maguk akaratából, az egyházi vezetőség utasítása nélkül, gyűltek össze megbeszélésre. Ez azonban nem volt a vezetőség ellen irányuló lépés, ebben nem volt forradalmi újítás, ez megfelelt a református egyház lényegéhez tartozó demokratikus szellemnek.” A deklarációk ismertetése során tudatja, hogy „a magyar reformátusság nevében

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

megrendülten néz vissza az utolsó öt év zsidóüldözésére, részvétének kifejezésével «bocsánatot kér» a magyar zsidóságtól. (Ez az első eset, hogy sajnálkozás, ténymegállapítás, mentegetés helyett a bocsánatkérés szava szólalt meg egy magyar testület részéről.)”

Az ÖTKB kiadványa¹⁵⁷ 1993 júliusában a következőt írja a bűnbánat kapcsán: „a keresztyén egyházak nem ébredtek tudatára, milyen jelentőségű, hogy Magyarországon maradt életben a legnagyobb zsidó közösség Európában. Útmutató lehetett volna szerepük a bűnbánatban és a megmenekült zsidósággal való megbékélésben. Ugyan születtek bűnbánó nyilatkozatok (pl. a nyíregyházi Szabad Tanácsé, 1946), de ez korántsem volt jellemző az egyházi közvéleményre. Az egyházak sokkal inkább sértve érezték magukat az antiszemitizmus vádja által.”

Időben a következő említést a Nyíregyházi Zsidó Hitközség folyóiratának 2010. (!) júniusi számában találtam az ORSZT nyilatkozatáról. A Sófár közli a bocsánatkérés szövegét, a 2010. június 6-i holokauszt megemlékezésről tudósítva, ugyanis Kertész Gábor elnök beszédében idézte.¹⁵⁸

A bűnbánat visszavonása

Ravasz László az Országos Református Lelkészegyesület (ORLE) 1946. szeptember 25-i, budapesti közgyűlés elnöki megnyitó beszédében, „Zsidókérdés” témakörben, 1200 pap előtt¹⁵⁹ az alábbiakat mondta: „Sötét nyugati példák iránymutatása, az egyre inkább elhatalmasodó szellemi megszállás, majd később a brutális politikai kényuraság kényszerítette bele a magyar népet a lelkétől tökéletesen idegen formába [ti. a zsidókérdés megoldásának ismert útján], amelyért maga is szenvedett, s amelyért ma rettenetes felelősséget kénytelen hordozni. Ebben az apokaliptikus világban egyedül az egyházak emelték fel tiltakozó szavukat. Hallgatott az utca, hallgattak a pártok, hallgattak a tudománynak, a művészetnek a fórumai, hallgatott a sajtó, legjobban hallgattak azok, akiket üldöztek. Egyedül az egyház szólalt meg. Talán bátortalanul, de kockáztatva azt, hogy saját népe ellene fordul. [...] A magyar református egyház [...] vallotta és vallja, hogy az antiszemitizmus pusztító lélekveszedelem, amelyet el kell távoztatni ettől a nemzettől. Felemeli tiltakozó és elítélő szavát minden vérvád és örült legenda ellen [...]. Mindezeknél ügyet sem vet arra, jár-e hála és elismerés, vagy legalább is köszönet a szolgálatáért, de azt kénytelen megállapítani, hogy nem kért a zsidóktól bocsánatot, egyszerűen azért, mert épp úgy nem helyes a mások bűnéért kérni bocsánatot, mint ahogy nem helyes a magunk bűne helyett mások bűnét vallani meg.”¹⁶⁰

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

Ravasz László fenti mondataival elvetette a bocsánatkérést, mert nem érzett bűnbánatot. Állásfoglalásával nem csak a Szabad Tanács deklarációját vetette el, hanem a Zsinati Tanács május 9-i bűnvallását is és a Szabad Tanács kérését megakadályozva a deklarációt nem terjesztette a zsinat elé megtárgyalásra.¹⁶¹ Összegezve, végeredményképp Ravasz László nem kért bocsánatot régi antiszemita írásaiért, beszédeiért, háborús lelkesítő buzdításaiért, parlamenti felszólalásaiért, korai passzivitásáért a vidéki zsidóság deportálása során. Éliás József szerint „lehet, hogy a Szabad Tanács megfogalmazása nem volt „szerencsés”, a visszavonás egész biztosan szerencsétlen volt”.¹⁶²

A deklaráció zsinati megtárgyalása és elfogadása biztosíthatta volna, hogy a határozat bocsánatkérésként a zsidóság felé hitelesen elhangozhasson a hivatalos református egyház részéről. Éliás József visszaemlékezése szerint Ravasz László „szűnni nem akaró tapsorkán közepette vonta vissza a bocsánatkérést”¹⁶³ és „Ravasz László elutasító szavait üvöltő ujjongás, lábdobogással kísért taps követte”.¹⁶⁴

Az elutasított bocsánatkérésről Bibó István is megemlékezik, igaz nem nevezi néven püspökét és apósát, Ravasz Lászlót: „Azt azonban nem állíthatjuk, hogy az egész nemzet, az egész társadalom nevében való felelősségvállalásnak ma egyszerű a módja, és biztos a visszhangja. Ha ez bizonyos lett volna, már rég meg is történt volna; tudjuk azonban, hogy az erre irányuló kísérletek balul végződtek. Említettük, hogy milyen ingerültséget keltett egy nyilatkozat, mely maga s mások nevében bocsánatot kért a zsidóságtól. Mondhatjuk, hogy a bocsánatkérés talán nem a legszerencsésebb fogalmazás, mert ha más emberhez vagy emberekhez van intézve, akkor mindig ott lebeg felette az a veszedelem, hogy a bocsánatkérő számára a túljátszott önlealacsonyítás, a címzett számára pedig az erkölcsi pöffeszkedés vagy kegyes leereszkedés torz gesztusaira ad alkalmat. Egy társadalom azonban, melyben erőteljesen él a felelősségvállalás szelleme, nem akadt volna meg szavakon vagy formákon, hanem azokat megfelelően kiigazítva, továbbhaladt volna a lényeg, a felelősség megállapítása, vállalása és viselése felé. Nálunk nem ez történt, hanem egy meglehetősen ingerült elutasítás következett, s nehezen fog menni, hogy társadalmunk feladja azokat az okokat vagy álokokat, melyeket a felelősségvállalás ellen kialakított magának. Aki tehát újból megpróbál e kérdésben a magyar nemzet, a magyar társadalom nevében valami magvasat és igazat nyilatkozni, könnyen szembe fogja magát újból találni azzal az ingerült kérdéssel, hogy: ki bízta meg ezzel?”¹⁶⁵ „Minden kísérlet azonban, amely eddig ennek a valaminek a kimondására irányult, balul végződött; s olyan nyílt vagy rejtett ellenségességet váltott ki, ami minden megvitátást és folytatást lehetetlenné tett. Azokat a megnyilatkozásokat, melyek a

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

magyar nép egészének a zsidóüldözésekért és zsidógyilkolásokért való bizonyos felelősségéről és felelősségvállalásáról szóltak, hivatalosak is és a közvélemény is azzal utasították vissza, hogy nem helyes magunkat feketébb színben feltüntetni, mint amilyenek vagyunk. Mikor pedig egyházi férfiaknak egy nem hivatalos gyülekezete a magyar nép s a maguk egyháza nevében egyenesen bocsánatot kért a zsidóságtól, e túlzottnak ítélt megalázkodást az ingerültségnek egy igen érezhető morajlása utasította vissza.”^{166,167}

Nagy Antal Mihály az ORSZT nyilatkozatával kapcsolatos egyházi kezelést így értékeli: „Sajnos, az Országos Református Szabad Tanács bocsánatkérése nem lett a református egyház hivatalos bocsánatkérésévé, mivel az ORLE gyűlésen Ravasz Lászlónál elakadt. A szívek vizsgálója és bírója Isten. Valószínű azonban, hogy azok voltak és vannak ma is többségben, akik Ravasz Lászlóhoz hasonlóan gondolkodnak.”¹⁶⁸

Az ORSZT hivatalos kiadványában Bereczky Albert részletesen kitér a deklaráció és a kötet megjelenése között eltelt időben tapasztalt – elsősorban negatív – kritikákra, melyre választ is ad: „Ez okozta a legtöbb botránkozást. Amit Nyíregyházán nyilatkoztunk, legtöbben el sem olvasták, mert nagy divattá lett még egyházi körökben is úgy beszélni, hogy nem tudjuk, miről van szó. [...] A deklaráció első része a zsinati tanács határozatáról emlékezik meg, amennyiben egyházunk hivatalos testülete megvallotta egyházunk bűneit és mulasztásait a zsidókérdés és a zsidómisszió terén és megállapította a gyülekezetek felelősségét a zsidók közötti evangéliumi szolgálatukért. Ez senkit sem izgat. Nem hallottam, hogy valaki lázba jött volna, hogy a zsinati tanács bűnbánatot tart, illetve bűnbánatot akar tartatni a gyülekezetekkel, hogy a zsidómissziót nem végeztük és még mindig nem végezzük eléggé. [...] Senkit sem hallottam fölháborodni amiatt, hogy mi a keresztyénséget ilyen radikálisnak és minden gyűlölködéssel végképp összeegyeztethetetlennek tartjuk. [...] Ebből [A deklarációból] megint senki a felháborodók közül nem tudta elolvasni azt, hogy itt valami egészen új lehetőség nyílt a magyar zsidósággal való komoly megbeszélésre, mert erre a mi részünkről a keresztyén következetesség útjának végigjárásával megteremtettük az erkölcsi alapot. A bocsánatkérésig elmenő komoly bűnbánat módot és lehetőséget adott egy olyan kérésre és figyelmeztetésre a zsidóság felé, amit e nélkül nem lehetne elmondani. [...] Isten valami olyant tanított, mutatott meg és élt elénk Jézus Krisztusban, hogy csak az a kérdés: vajjon Ő szerinte végig szabad-e vinni a bűnbánat szorongatását a bocsánatkérésig, – függetlenül attól, hogy erre emberek mi véleményt mondanak. Az emberi vélemények ritkán egyeznek Jézus véleményével.”¹⁶⁹ Bibó helyzetértékelése alapján itt lavírozásnak nincs helye:

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

„Ebben a helyzetben egyet lehet csinálni: megállapítani és elvállalni a felelősség reánk eső, személyes részét. Megállapítani pld. azt, hogy mindaz, amit e sorok írója akár lelkiismeretből, akár kérésre segített vagy segíteni próbált, milyen siralmasan és száralmasan kevés, mennyire mögötte marad annak, amit kellett és amit lehetett volna, mennyire meg van terhelve sok hiábavaló óvatossággal és jóra való restséggel, mennyire hiányzott belőle az, hogy a jóakarát megérettetésének az igyekezetén túlmenően, mindenestül vállalja egy-egy hozzá forduló gondját, és kezébe vegye a megmentését, és az esetleges kockázatokba is mennyire inkább csak belecsúszott, mintsem szembement volna velük. Szükséges, hogy mindenki megcsinálja magának ezt a mérleget, s a hangsúlyt ne arra helyezze, hogy mik az érdemei vagy a mentségei, s ezek hogyan egyenlítik ki a vétkeiket vagy a mulasztásait; hanem egyszerűen csak arra, hogy mi mindenért felelős, vagy mi mindennek a felelősségében részes. Így talán utóbb mégis kialakul egy tisztább, bátrabb és a felelősséggel inkább szembenéző, együttes nemzeti számvetés is.”¹⁷⁰

Ravasz Lászlónak az ORLE közgyűlésén mondott beszéde után nincs alap kijelenteni, illetve hangoztatni, hogy a református egyház bocsánatot kért a zsidóságtól. Mert bár megtörtént, azt a zsinat lelkészi elnöke maga vonta vissza, a bocsánatkérés alapját is megkérdőjelezve. Az ORSZT határozatának tekintélyével való visszautasításával és negligálásával még azt a bocsánatkérést is hatálytalanítani volt képes, melyet egyházának egy része – hangsúlyozottan nem az egyház helyett, hanem a maguk nevében – tett.

Az 1947. januári közös püspöki körlevél kinyilvánítja nagyon határozottan, hogy „nem érdemli meg az igehirdető és a pásztor nevet az, [...] aki odáig tévelyedik el, hogy akármilyen burkoltan is, faji alapon, a vérbálványozó ideológia titkos újraélesztgetésével antiszemitizmust hirdet, kathedrán vagy azon kívül”¹⁷¹ azonban aláírói egy részének a korábbi években markánsan kinyilvánított zsidóellenes nyilatkozatai miatt az elhangzott szavak súlya nem bizonyult hitelesnek.

1947. április 15-én átvételre került a Debreceni Protestáns Lapokból és jelent meg újfent a Megújulásban Révész Imre püspök írása a közösségi bűnbánatról. Az MRE és a német hitvalló egyház összehasonlítása kapcsán kifejezi óhaját, hogy „a mi hitvalló egyházzá alakulásunknak legelső lépése – még sokkal inkább, mint német testvéreinknél – csakis a nagy közös bűnbánat és bűnvallás lehet.”¹⁷² Az ORSZT második, március 26-28 között tartott tanácskozásáról szintén e lapszám közli, mint a tanács állásfoglalását, hogy „Isten a zsidókérdésben a békeltetés szolgálatát várja az egyháztól, mégpedig az igazi, bűnbánó és önmegtagadó krisztusi szeretet alapján.”¹⁷³

Mindkét megnyilatkozás alátámasztja, hogy a bűnbánat az egyház előtt lévő fontos feladat!

A bűnbánat újra napirendre kerül

A fenti eseménysor után a bocsánatkérés nyitva maradt, mivel a zsinati nyilatkozat hitelét veszítette Ravasz Lászlónak az ORSZT nyilatkozatának visszautasítása miatt az ORLE gyűlésén, illetve az ORSZT nyilatkozata nem került a zsinati tanács elé. E hiányosságra próbálta felhívni a figyelmet Sipos Tibor, a Németországi Magyar Református Lelkigondozó Szolgálat lelkésze, mint Éliás József kiadója, a *Mæcenatura Hungarica* vezetőjeként, amikor Éliás József *A gyökerekig ásva le c.* könyvéhez függelékkel csatolt *A megakadályozott bocsánatkérés* címmel 1988 júliusában.¹⁷⁴ A közzétett ismertető további adalékot szolgáltat az ORSZT-vel kapcsolatban, nevezetesen, hogy az 1946-os nyilatkozatot 107 szavazattal 14 ellenében fogadta el a Szabad Tanács. A melléklet – 40 év távlatából először – közli az ORSZT Az egyház és a zsidókérdés című nyilatkozatának lényegi részét. Megállapítja, hogy „az ORSZT bocsánatkérése az egész magyar református egyház nevében történő bocsánatkérésé válhatott volna, ha a református zsinat is megtárgyalja, és mint határozatot a zsidósággal, valamint az érintettekkel közli. Egy ilyen bocsánatkérésre sajnos a mai napig nem került sor.”

A Németországi Magyar Református Lelkigondozó Szolgálat Mainzi Gyülekezete 1988. november 13-án levelet küldött „a világon élő minden magyar református gyülekezetnek”, levelét a Magyar Református Egyház Főtiszteletű Zsinati Elnökségének címezve. A levél az ORSZT határozata kapcsán ismerteti, hogy „a Mainz-i körzet altmünsteri magyar gyülekezete 1988. november 13-án az istentisztelet után összejevetel keretében a német zsinagógák felgyújtásának 50. évfordulójára emlékezve megtárgyalta a fent nevezett határozat sorsát. Megrendülten vette tudomásul, hogy a Nyíregyházi Határozat nem juthatott 1946-ban – és sajnos azóta sem – az összmagyar reformátusságot képviselő zsinat elé tanulmányozás céljából. Nemcsak a korabeli politikusokat és egyházi vezetőket, hanem az elmúlt 42 esztendő reprezentánsait is terheli a felelősség ezért a mulasztásért.”¹⁷⁵ A gyülekezet kérte a zsinat elnökségét, hogy tárgyalja meg az ORSZT határozatát és a határozat jelentőségéről tájékoztassa valamennyi református gyülekezetet. Elhatározásuk és kérésük okaként az alábbiakat jelölték meg: „Behegedt sebeket feltépni és ez által nemzeti nyugtalanságot okozni véték – ezt mi is valljuk. Hogy Izrael magyar maradékának sebei behegedtek-e, mi nem tudjuk megítélni. Azt viszont bizonyosan tudjuk, hogy az Izrael ellen aktívan vétők és passzívan szemlélők lelkiismeretén nem

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

hegedhettek be a sebek, amiket önmaguknak okoztak. Kezeletlenül maradvá elmérgesedtek, és ahogy a jelek mutatják, tovább fertőztek. Az a múlt, amely még nem nyert feldolgozást, az a jelent deformálja és sorsszerűen befolyásolja a jövőt. Önvizsgálat, bűnbánat, bocsánatkérés és bocsánatvétel megélése nélkül nincs gyógyulás.”¹⁷⁶

A Németországi Magyar Református Lelkigondozó Szolgálat csatlakozási felhívására – tudomásom szerint – egyetlen reakció volt: a Deutsches Allgemeines Sonntagsblatt német egyházi újság újságírója, Wolfgang Frank 1989-ben adott összefoglalást arról, hogyan nézett szembe önmagával a Magyar Református Egyház a zsidókérdést illetően. Ebből a cikkből idézek részleteket:¹⁷⁷

„Az ideológiai okokból történt elhallgatásnak a Magyar Református Egyházra is voltak kihatásai. 1946-ban a Zsinati Tanács beismerte az egyházi mulasztásokat a zsidó kérdésben, ahogy röviddel ezelőtt Sipos Tibor, a Hessen, Rajna-Pfalz és Észak-Baden tartományok magyar református gyülekezeteinek lelkipásztora Boppardból tudatta. A Zsinati Tanács akkoriban „hangsúlyozta a gyülekezetek keresztyén szolgálatának fontosságát is a zsidók között. [...] Ugyancsak 1946-ban azt nyilatkozta a Magyar Református Szabad Tanács, amelynek 121 tagja volt, hogy az antiszemitizmus természete összeegyeztethetetlen a keresztyénséggel: „Mebánásunk és bocsánatkérésünk komolyságából következően szeretettel kérjük fel a magyar zsidóságot megbékélésre, hogy a kölcsönös megbecsülés és az együttélés lehetségessé váljon”. [...] Az ezzel a nyilatkozattal kapcsolatban feltett kérdésre Dr. Tóth Károly budapesti püspök egy 1948-ban készült egyházi tanulmányra utalt csupán. Szerinte abból az derül ki, hogy a teológia és a keresztyén tudat az antijudaizmus gyökereinek túl kevés figyelmet szentelt. Mindenekelőtt túl keveset foglalkozott azzal, hogy a zsinagógán és a zsidó népen állítólag egy isteni átok terhe nyugszik, „az Istengyilkosság bélyege”. [...] Az a probléma ezekkel az egyházi állásfoglalásokkal, hogy a széles nyilvánosságnak nem hozták a tudomására. Ha Sipos lelkésznek hinni lehet, akkor a dokumentumok még a gyülekezeteket sem érték el. Persze most, amikor a parlament már megszólalt, az egyház is követhetné. [...] Tóth Károly véleménye szerint Magyarország felszabadítása után sajnos nagyon sok nyilatkozat és beszéd hangzott el arról hogy ki mit tett: „Szomorú azonban az, hogy alig volt valaki, aki szükségét érezte volna egy bűnvallásnak.”¹⁷⁸

A Németországi Magyar Református Lelkigondozó Szolgálat felhívása, mely azt szorgalmazta, hogy az ORSZT-nek Az egyház és a zsidókérdés című nyilatkozatát a zsinat tárgyalja meg nem járt eredménnyel. A Zsinat Elnökségéhez címzett levelük válasz nélkül maradt.¹⁷⁹

A bűnbánat felelevenítése

1990. július 12-én a Magyarországi Református Egyház Zsinata nyilatkozatot adott ki az MRE zsinatának a zsidósággal való kapcsolatáról. Ezt a nyilatkozatot a Zsinat 2007. november 21-i határozatával megerősítette.¹⁸⁰ A bűnbánat őszinte hangján megszólaló zsinati határozat ugyanakkor – sajnálatosan – egy korábbi hagyomány felelevenítője, mégpedig a bocsánatkérés tartalmának nem egyértelmű megfogalmazása, a kínosan kicentizett határmezsgyén való lavírozás, az egyház embermentő tevékenységének ismertetése és azon tettek összefoglaló ismertetése, melyekben „gyengének” bizonyult. E határozat leginkább „átlátszó” pontja az, hogy egy könnyebb, de nem valós megoldást választott a bocsánatkérésre, amit egyszer s mindenkorra szeretett volna – megfelelően – lezárni. Idézem: „E bűnbánat hangja szólalt meg 1946-ban a Zsinati Tanács határozatában, melyet az Országos Református Szabadtanács nyilatkozata követett:»A ránk nehezedő felelősség súlya alatt a zsidósággal szemben elkövetett mulasztások és bűnök miatt... megkésve bár, de most Isten színe előtt bocsánatot kérünk a magyar zsidóságtól.« (Bp. 1949. 73. 1.)” Mint fentebb részletesen ismertettem, ez az az ORSZT határozat, melyet Ravasz László visszautasított. Azt mondta, hogy az MRE „nem kért a zsidóktól bocsánatot, egyszerűen azért, mert épp úgy nem helyes a mások bűnéért kérni bocsánatot, mint ahogy nem helyes a magunk bűne helyett mások bűnét vallani meg”.¹⁸¹ Tehát, e 2007-es határozat egyetlen bocsánatkérő mondata egy olyan 1946. augusztusi ORSZT nyilatkozatra való hivatkozás, mellyel az egyház egésze akkor nem azonosult. Évtizedeken keresztül elhallgatott, az után pedig anélkül, hogy a teljes nyilatkozatot ismertette, tárgyalta volna, annak egy kiragadott mondatát, mintha régóta így gondolná beidézte és így tette magáévá, rá, mint megtörtént eseményre hivatkozva és így szinte az 1946. május 9-i saját zsinati határozatával egy szintre emelte.¹⁸² A teljes határozat nem képezi vizsgálódásunk tárgyát, a bocsánatkéréssel további pontjai nem foglalkoznak.

Felsorolásom nem teljes körű, hiszen a tanulmány kapcsán a református egyház bűnbánati intézkedéseit vettük sorra. Ebbe a folyamatba illeszkedik Horn Gyula miniszterelnök 1994. júliusi, a zsidóságtól való bocsánatkérése utáni egyházi megnyilvánulás is:¹⁸³ decemberben a Magyar Katolikus Püspöki konferencia és a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa (melynek az MRE is tagja) közös nyilatkozatot bocsájtott ki a Holocaust ötvenedik évfordulója alkalmából.¹⁸⁴

Úgy látom azonban, hogy a bemutatott zsinati határozat, Ravasz László püspök beszéde és az utóbbi zsinati határozat semmiképpen sem képez logikailag egy fejlődési folyamatot, de még csak egy konstans, szilárd álláspontot sem; ami minimum

szükségessé tenné a kérdés behatóbb vizsgálatát és a következtetések levonását a bevezetőben már ismertetett elvek és egyházi elvárások alapján.

A bűnbánat teológiai háttere

A kérdés értékeléséhez nagy segítséget nyújt Dr. Tatai István könyvben is megjelent doktori disszertációja, mely *Az Egyház és Izrael kapcsolatát vizsgálva* részletesen ismerteti a holokauszt utáni hat legfontosabb (külföldi) egyházi dokumentumot.¹⁸⁵ A számos forrást elemző és kritikai értékelésén túl az egyház és Izrael kapcsolatát bemutató korrelációs modelleken kívül saját, új, egy kívánatos református modellt ismertet, nem kerülve ki a neuralgikus kérdéseket sem. A könyv 8. fejezete konklúziókat fogalmaz meg: „Mit cselekedjünk, atyánkfiai?” címmel. Az MRE megnyilvánulásai kapcsán a 2007-es zsinati határozat értékelésekor Tatai úgy látja, hogy az megerősíti az 1946-os zsinati határozatot, és az 1990-es zsinati, valamint az 1949-es (helyesen 1946!) ORSZT nyilatkozatokat. Sajnos sem a magyar vonatkozások, sem a konklúziók kapcsán egyáltalán nem derül ki, hogy Tatai mire alapozza fenti véleményét. Nem derül ki, hogy ez saját álláspontja, vagy egyháza hivatalos nézete-e; de mint a téma – általam ismert – legfelkészültebb magyarországi tekintélyének készséggel elfogadnám feltételezhetően megalapozott véleményét, hogy az MRE teljesen magáévá tette, nyilatkozatában és határozatában nemcsak elfogadta, de hirdeti is mind az 1946-os zsinati határozat, mind az 1946-os ORSZT nyilatkozat, zsidósággal kapcsolatos őszinte bűnbánatát és bocsánatkérését. Ehhez azonban minimum egy logikai láncszem hiányzik, nevezetesen az, hogy mikor és mily módon tárgyalta és fogadta el az MRE zsinata az ORSZT nyilatkozatát, mikor és hogyan határolódott el az 1946-os ORLE gyűlésen kijelentett, a bocsánatkérés szükségtelenségéről kinyilatkoztatott Ravasz Lászlói gondolatoktól. Ha így is van elméleti síkon – a gyakorlatban lenne még teendő! Hiányérzetem ezzel kapcsolatosan az, hogy ha az ORSZT határozat megismeréséhez, a fenti folyamat lényegi elemeinek feltárásához és a részletek közötti kapcsolatok megismeréséhez több hónapos oknyomozó munkára van szükség egy kilenc éve deklarált egyházi álláspont megismerése kapcsán, akkor annak nemhogy gyakorlati (homiletikai, missziológiai, pasztorálpszichológiai), de elméleti (teológiai, exegetikai, egyháztörténelmi) vonatkozásai sem épülhettek be az egyház mindennapjaiba, a hívek egyháztörténelmi, bibliaértelmezési ismereteibe és gondolkozásába. Nota bene a nemzet egyéb tagjainak, különösen a zsidóságnak az MRE-ről kialakított ismereteibe. Ne felejtjük Bereczky Albert 1946-ban mondott és a zsinat által határozatra emelt szavait: „A bűnbánat őszinteségét az mutatja, hogy van-e változás”!

A számomra hiányzó logikai láncszem után kutatva döbbsentem rá, hogy mennyire hasznos és megszívlelendő e fejezet utolsó pontja¹⁸⁶, a missziológiai aspektus, mely a konklúzióban szerepel, s így a mondanivalók összefoglalása, a lényeges gondolatok kiemelése. Korábban – számomra a könyvből – nem derült ki, de itt megjelenik az általam is jelzett hiány, igaz más, súlyosabb aspektusból. „A zsidó nép iránti szerető felelősség az Egyházat arra készíti, hogy az elkészített „*hora confessionis*”-ban számot adjon reménységéről.¹⁸⁷ Ennek előfeltételei azonban nyilvánvalóak: őszintébb Isten és a zsidóság előtti bűnbánatra, krisztusi szeretetre, és a Szentlélekért könyörgő további és elmélyülő teológiai újragondolásra van szükségünk.”¹⁸⁸ A nagyon mély és elgondolkodtató mondat általam vélt jelentése szerint Tatai a szükségesre és a bűnbánat előfeltételeként megjelölt teendőkre teszi a hangsúlyt az MRE nyilatkozatainak értékelése helyett, de ezzel többet is mond; mégpedig azt, hogy jelen állapotában az Egyház még nem alkalmas, nem képes az őszinte bűnbánat hangján nyilatkozatot tenni és határozatot hozni a zsidósággal kapcsolatban saját szerepéről.

Az egyház bűnbánatának kérdésével, bár nem széles körben, ugyanakkor bárki számára hozzáférhetően többen is foglalkoztak behatóan. Majsai Tamás előadásában és annak írott tanulmányában¹⁸⁹ részletesen elemzi a református egyház bűnbánatát, kronologikusan végigvéve a megtett lépéseket. Maga az előadás a pannonhalmi apátságban – Várszegi Asztrik főapát egyéni kezdeményezésére jött létre, és nem a magyar katolikus egyház egészének a megmozdulása volt¹⁹⁰ – hangzott el, a vatikáni soá dokumentumok kiadása utáni évben, 1999-ben. Megközelítésmódja, a témához való érzékenysége, tárgyyszerűsége példaszerű, fő megállapításai közül legfontosabbnak az alábbi érzem (az eltelt időben történtek ellenére is):

„Magyarországon a protestáns keresztény egyházak (valójában persze a nem protestánsok is) azt a benyomást keltik, hogy a második világháború általános tapasztalataiból kihüvelyezhető populáris konzekvenciákon túli összefüggésrendszerben semmit nem értettek meg a Soá üzenetéből.

A mértékadó, véleményformáló egyházi elit viselkedését általánosan jellemző attitűd az, hogy tilosnak számít ugyan - lényegileg a politikai és közéleti szalonképesség megsértésének veszélye miatt - *intra muros ecclesiae* kód nélkül zsidózni, ám legalább ennyire idegen tőlük a zsidóellenességet perhorreszkálni, a zsidóság és kereszténység közötti *per definitionem* nem antiszemita, *mirabile dictu*, *proexistenciára* irányuló egyházi-teológiai közgondolkozásért fáradozni.”¹⁹¹

Konklúzióként kapott iránymutatás

A részletes kifejtés után összegzőképpen a két fő téma tanulságait úgy látom, hogy elemzett tanulmányunk tankönyvi példája annak az emlékezetformálásnak, mely a

bűnbánattal ellentétesen a történelmi lehetőségek és az Isten által nyújtott feloldozás elmulasztása irányába hat.

A holokauszt történelmi és pszichológiai beágyazásának viszonya kapcsán Kovács Mónika a Hannah Arendt Egyesület elnöke, a holokauszt iskolai oktatása kapcsán¹⁹² egy tíz éve¹⁹³ készült interjúból többek között ezt mondta: „A kollektív emlékezet célja sokszor éppen ellentétes az analitikus történelemtudományéval: egy szempontból – a (nemzeti)¹⁹⁴ csoportból – leegyszerűsített és elfogult történelemképet nyújt, amelynek funkciója elsősorban nem a megismerés, hanem a pozitív csoportidentitás kialakítása. Jellemző a kollektív emlékezetre, hogy azok a történelmi események kerülnek a középpontjába, amelyekben a nemzeti csoport „jól szerepelt”; a jelen szempontjából elhibázottnak vagy egyenesen bűnösnek tartott cselekedetek „elfelejtődnek” vagy be sem kerülnek az emlékek közé. A kollektív emlékek kialakításának legfontosabb motívuma a csoport identitásának fenntartása. Az pedig szociálpszichológiai közhely, hogy a csoportok – éppúgy, mint az egyének – a pozitív identitás fenntartására motiváltak.” A megértés kötelezettséget jelent, ami biztosít(hat)ja, hogy ami már megtörtént és megtörténhet újra¹⁹⁵ azt az oktatás és a felvilágosítás akadályozza meg.

Befejezésül szeretném Éliás József – sajnos nem elég széles körűen ismert javaslatait – idézni, melyek a fenti gondolatokat igazolják és azoknak nem csak elméleti voltát hitelesítik, melyek talán meghallgatást nyernek és a jövőben megjelenő hasonló tematikájú cikkek, tanulmányok és konferenciák számára jó szándékú elvárásként megfogalmazódhatnak:

„Nagyon helyes, hogy könyvekkel, filmekkel, gondos cikkekkel emlékeznek meg azokról, akik az üldözöttekért minden lehetőt megtettek (olykor a lehetetlent is megkísérelték, vállalva töredelmet, minden kockázatot, az életveszélyt is). Ugyanakkor hadd fejezzem ki – úgy is, mint a mentőakciók, mentőszervezetek vezetői közül az egyetlen még e földön élő – hogy szolgálataink eredményei és tehetetlenségünk tényei között az „arány-statisztikánk” felettébb szomorú. Ezért indokolt és talán nem ünneprontó az a kérésem és javaslatom, hogy soha ne mulasszuk el a hálaadást Istennek a megmentettekért, de a figyelmeztetést sem, hogy még mindig rajtunk van és terhel a tehetetlenség égbekiáltó tényorsorozata. Ha a közvetlen és eszközi gyilkosok vagy érdekeltségi társaik a butító felejtést próbálják ránk és belénk, az egész magyar nemzet tudatába szuggerálni s ebben fedezékül az embermentés valóságát fel- és túlnagyítani, keményen utasítsuk vissza. Nagy kár származna az embermentés olyan túlértékeléséből, ami eszközül szolgálhatna arra, hogy az érdekeltek eltakarhassák a soá rém emlékeit... Márpedig azt, ami 1938, 1939, 1941. törvényei folytán és 1944 nyarán, őszén és telén történt, éppen a nem érintett, nem üldözött

Wintermantel: Ravasz László és a Református Egyház

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

42

nemzeti többségnek kell az észlelés állandó „premier-plan” -jában tartania. Tudván, hogy ez a nemzet az 1938-1945 között dívott gondolkodás térhódítását vagy valami ilyesminek a megisméltését nem élné túl.”¹⁹⁶

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 1-63.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

IRODALOMJEGYZÉK

- [1.] Ady E. (1916): Az én kálvinistaságom. – Nyugat 9(6): 378-379.
- [2.] Benczel B. (1946): Beszéljünk őszintén. – Egyenlőség 1(23):3
- [3.] Bereczky A. (1945): A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen. – Református Traktátus Vállalat, Budapest.
- [4.] Bereczky A. (1916): Elöljáró sorok némi magyarázatként – In: Országos Református Szabad Tanács. Határozatai, deklarációi, kérelmei és az ott elhangzott közérdekű beszédek – Sylvester Ny., Budapest.
- [5.] Bibó I. (1986): Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. – In: Válogatott művei. 2. kötet. Magvető Kiadó, Budapest.
- [6.] Bolyki J, Ladányi S. (1987): A református egyház. – In: A magyar protestantizmus 1918-1948. (szerk. Lendvai Ferenc Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- [7.] Bölöny J, Hubai L. (2004): Magyarország kormányai, 1848-2004. – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- [8.] Braham, Randolph L. (2000): Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt. – Múlt és Jövő 11(3-4): 43-60.
- [9.] Braham, Randolph L. (1997): A népiirtás politikája: a holocaust Magyarországon. – Belvárosi Kvk., Budapest.
- [10.] Dombrowszky Á. (1990): Talán kulcs Raoul Wallenberg tragédiájának megértéséhez...” Éliás József ny. református lelkész visszaemlékezése, interjú. Szerk. Dr. Komoróczy Géza. – MTA Judaisztikai Kutatócsoport Értesítő 2. szám 1990. február.
- [11.] A Dunamelléki Református Egyházkerület tanácsának 1945. április 10-én tartott ülése. 5. jkvsz. A református egyház vezetőinek magatartásáról és intézkedéseiről összeállított jelentés. A Dunamelléki Református Egyházkerület tanácsülési jegyzőkönyvei. – A Ráday Gyűjtemény Évkönyve A/1a 1944–1947. 24. cs. 6.
- [12.] Az egyház bünt vall Isten előtt. A Zsinati Tanács nyilatkozata (1946). – Élet és Jövő 13 (11):1.
- [13.] Éliás J. (1988?): Mozaikok a Jó Pásztor szolgálatról. – [kazettára mondott visszaemlékezés gépelt leiratának másolata a szerző birtokában, 3,2 szerzői ív].
- [14.] Éliás J. (1988): A gyökerekig ásva le. Négy tanulmány a közös Izrael-ügyről. – Maecenatura Hungarica, Bad Salzig.
- [15.] Éliás J. (1988): Lehulló álarcok. Csupasz szándékok, tettett vakságok, süketségek: válasz annak, aki a történeti megvilágítás pózával a sötétséget

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

- szolgálja, mert még mindig és mindenképpen ellenére szolgálhatja. – Magánkiadás, Debrecen-Nagyerdő.
- [16.] Feitl I. (szerk.) (1995): Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944-1945. – Politikátörténeti Alapítvány, Budapest.
- [17.] Fekete Zs. (2012): A fénylátó. – Parókia. Dunamelléki Református Egyházkerület honlapja. <https://www.parokia.hu/v/a-fenylato/> Letöltés: 2021.05.10.
- [18.] Fenyő M. (1946): Az elsodort ország. Naplójegyzetek 1944-1945-ből. – Révai Kiadó, Budapest.
- [19.] Fenyő M. (1946): Levél Ravasz László védőbeszédéről. – Haladás 2(1): 3–4.
- [20.] Fisch Henrik (1947): Keresztény egyházfők felsőházi beszédei a zsidókérdésben. 1938-ban az I. és 1939-ben, a II. zsidótörvény kapcsán. – Szerzői kiadás, Budapest.
- [21.] Hatos P. (2004): Ravasz László és a magyar református egyház holokauszttal kapcsolatos 1945 utáni állásfoglalásai. – Protestáns Szemle 52(4): 211-225.
- [22.] Hatos P. (2012): „Ravasról azt hallom, szabadkőműves, jó lesz vigyázni!” Református püspökválasztás a Dunamelléken 1921-ben. – Kommentár 2012(3):49-65.
- [23.] Hatos P. (2008): Ravasz László emlékezete. – Kommentár 2008(6): 119-121.
- [24.] Hatos P. (2016): Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete. – Jaffa Kiadó, Budapest.
- [25.] Hevesi E. (1946): A magyar reformátusság részvételének kifejezése mellett bocsánatot kér a magyar zsidóságtól. – Képes Figyelő, augusztus 31.
- [26.] Horváth E. (2012): Aki ment, maga is megmenekül c. előadása a Raoul Wallenberg születésének századik évfordulója alkalmából, a kormány által Wallenberg-évnek nyilvánított 2012. év augusztus 30-án. Az embermentőkre emlékeztek.
- [27.] Horváth E. (2007): Ravasz László és a református egyház a zsidómentésben. – Protestáns Téka 2(6):30-40.
- [28.] Horváth E. (2014): Ravasz László és a református egyház a zsidómentésben. – Vigilia 79(3):188-196.
- [29.] Hunyady A. (interjút készítette) (2004): Holokauszt és holokausztoktatás. Interjú Dr. Kovács Mónikával, a Hannah Arendt Egyesület elnökével. – Világosság 45(5): 8-92.
- [30.] Jakab A. (1989): Az Országos Református Szabad Tanács. – Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 1989(24):141-53.

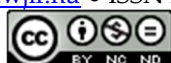
<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

- [31.] K. Farkas C. (1999): Zsidótörvények - egy egyházi ember szemével. – In: Fazekas Cs. (szerk): Fiatal egyháztörténészek írásai. Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti tanszék, Miskolc
- [32.] Karsai L., Molnár J. (1994): Az Endre-Baky-Jaross per. – Cserépfalvi Kiadó, Budapest.
- [33.] Karsai L. (vál.) (1992): Kirekesztők. Antiszemita írások, 1881-1992. – Aura Kiadó, Budapest.
- [34.] Karsai L. (2008): Fajvédők és csendestársak. 70 éve fogadták el az első zsidótörvényt. – Hetek Online. Július 2.
https://www.hetek.hu/hit_es_ertekek/200806/fajvedok_es_csendestarsak
- [35.] Kertész G. (2013): [részlet a beszédéből]. – Sófár 13 (3):11. <http://sofar-ujtag.hu/wp-content/uploads/2013/02/XIII-3.pdf>
- [36.] Ki kicsoda? A holokauszt Magyarországon. –
<http://www.holokausztmagyarorszag.hu/index.php?type=portrait>
- [37.] Kis Gy. (1987): Megjelölve Krisztus keresztségével és Dávid csillagával. – Szerzői kiadás, Budapest.
- [38.] Kiss R. (2006): „Hitvallók.” Adalékok egy protestáns ügyhöz 1961-ből. – ATF Szemle (1): 50-64.
- [39.] Kiss R. (2003): A diktatúrák szorításában. Ravasz László egyházpolitikai útkeresése a második világháborút követő esztendőkből, 1945-1948. – Századvég 8(3):39-68.
- [40.] Kiss R. (2006): Ravasz László püspöki működése. – In: Kósa László (szerk.) Reformátusok Budapesten. 2. köt. Argumentum, Budapest.
- [41.] Komoróczy G. (szerk.) (1995): A zsidó Budapest. – Városháza, MTA Judaisztikai Kutató Csoport, Budapest.
- [42.] Komoróczy G. (2012): A zsidók története Magyarországon. 2. kötet. 1849-től a jelenkorig. – Kalligram, Pozsony.
- [43.] Kósa L. (szerk.) (2008): Konferenciakötet a Dunamelléki Református Egyházkerület 2007. szeptember 29-i emléküléséről, Ravasz László születésének 125. évfordulóján. – Dunamelléki Református Egyházkerület, Budapest.
- [44.] Kozák P.: Ravasz László.
<https://nevpont.hu/palyakep/ravasz-laszlo-cb939> Letöltés: 2021.05.10.
- [45.] Körmendi F. (2011): Júniusi hétköznap. – Napvilág Kiadó, Budapest.
- [46.] Ladányi S. (1999): A magyar protestantizmus az ellenállásban. – Reformátusok Lapja 43 (46):1., 5.

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

- [47.] Ladányi S. (2005): A magyarországi református egyház magatartása a zsidókérdésben a második világháború alatt. – In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve XI. p. 239-245.
- [48.] Levi, P. (1990): Akik odavesztek és akik megmenekültek. – Európa, Budapest.
- [49.] Magyar Katolikus Püspöki konferencia és a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa (1994): Közös nyilatkozat a Holocaust ötvenedik évfordulója alkalmából. <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=308>
- [50.] Magyarországi Református Egyház (2007): Zsinati Határozat. A Magyarországi Református Egyház Zsinatának a zsidósággal való kapcsolatáról szóló, 1990. június 12-én elfogadott nyilatkozatának megerősítése http://www.reformatus.hu/data/documents/2012/03/19/Zsinati_hat%C3%A1rozatok_2007_november_21-22..doc
- [51.] Majsai T. (1995): Bíborosok és püspökök a zsidómentés barikádharcában. – Budapesti Negyed 3(2): 169-180.
- [52.] Majsai T. (1995): A magyarországi református egyház és a Holocaust. A nyilvános tiltakozás története. – Világosság 36(5): 50-80.
- [53.] Majsai T.(?): Szempontok a Soá 1945 utáni evangélikus és református egyházi recepciójához. In: magyarpaxromana.hu. <https://www.magyarpaxromana.hu/kiadvanyok/soa/majsai.htm>
- [54.] Miklya Luzsányi M. (2014): Hogy véget érjen a sötétség. Sztéhlo Gábor evangélikus lelkészről. – Vigilia 79(3):197-201.
- [55.] Miskolczi A. (2012): "...igen, de..." 2. rész. Antiszemitizmus és történetírás Hunniában II. – 2000. Irodalmi és Társadalmi havi lap 2012(10): [online] <http://ketezer.hu/2012/10/igen-de-ii-resz/>
- [56.] Monori Á. (2004): A szembenézés kudarca. A Haladás „holokauszt-vitája” 1946-ban. Beszélő 9(7): július-augusztus [online] http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-szembenezes-kudarca#2004-f07-10_to_1
- [57.] MTI jelentés (1994): Megemlékezés a holocaustról. – Népszabadság 52 (154) 1 és 4.
- [58.] Nagy A. M. (1995): Örök szövetség – Válogatott tanulmányok a zsidóság és a kereszténység kapcsolatának témaköréből. – Kálvin Kiadó, Budapest.
- [59.] Nagy E. (közléteszi)(2005): A Dunamelléki Református Egyházkerület tanácsának 1944-45. évi tanácsulési jegyzőkönyvei. – In: A Ráday Gyűjtemény évkönyve XI. p. 246-342.

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

- [60.] Nagy V. R. (2011): Teológia és antiszemitizmus Krisztus megfeszítésétől a 20. századig. Az amillennizmus és hatása a magyarországi egyházi képviselők parlamenti hozzászólásaira (1840-1941). – Jószyveg Műhely Kiadó, Budapest.
- [61.] Országos Református Szabad Tanács (1946): Országos Református Szabad Tanács. Nyíregyháza, 1946. augusztus 14-17. – határozatai, deklarációi, kérelmei és az ott elhangzott közérdekű beszédek. –[Sylvester Nyomda, Budapest.
- [62.] Papp L. T. (2001): Retusált történelem – a FIDESZ-kormány historizáló szemléletéről. – Élet és Irodalom 45(1): 3.
- [63.] Pelle J. (2001): A katolikus egyház és a zsidótörvények 1939-től a német megszállásig. – Vigilia 66(1):13-24.
- [64.] Rátkai K. (1946): A kálvinizmus örök. – Haladás, 1946 (2):2
- [65.] Ravasz L. (1941): Isten rostájában. – Franklin Társulat, Budapest.
- [66.] Ravasz L. (1945): Az erkölcsi kár, mely ezt a nemzetet érte. – Élet és Jövő 12 (48?): 1.
- [67.] Ravasz L. (1988): Válogatott írások, 1945-1968. – EPMSZ, Bern
- [68.] Ravasz L. (1992): Emlékezéseim. – MRE Sajtóosztálya, Budapest.
- [69.] Révész I. (1947): A közösségi bűnbánatról. – Megújulás 2(4): 1.
- [70.] Sebők János A titkos alku – Zsidókat a függetlenségért – A Horthy-mítosz és a holokauszt, Szerzői kiadás, Budapest 2004.
- [71.] Sindelyes D. (2012): A magyar református Wallenberg. – In: reformatus.hu.
- <http://reformatus.hu/mutat/soos-geza-a-magyar-reformatus-wallenberg/>
- [72.] Somogyi Cs. (2021): Református embermentők. – Parókia portál 2021. április 16. <https://www.parokia.hu/v/reformatus-embermentok/>
- [73.] Szebeni O. (2013): Igazolási eljárás 1946-1948. – In: Rajki Z., Heinz D., Simon E. (szerk.): Szabadegyházak, vallási kisebbségek és diktatúrák Európában a 20. században. Gondolat Kiadó, Budapest.
- [74.] Szenes S. (1986): Befejezetlen múlt. – Szerzői magánkiadás, Budapest.
- [75.] Szentesi Zöldi L. (2011): Egy kultusz margójára. – Magyar Hírlap Online. http://www.magyarhirlap.hu/velemeney/egy_kultusz_margojara.html
- [76.] Tarján G. (1984): „Ezer bűnnel megterhelve”. A református egyház és a zsidó kérdés. – Új Forrás 16(1):65-72.
- [77.] Tatai I. (2010): Az Egyház és Izrael. Korrelációs modellkeresés a posztholokauszt-teológiában. Doktori disszertáció. – Harmat K., Kálvin K., Budapest.
- [78.] Ungváry K. (2012): Rasszista, de rendes. – Magyar Narancs.

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

- <https://magyarnarancs.hu/publicisztika/rasszista-de-rendes-81760>
- [79.] Ungváry K. (2013): A Horthy rendszer mérlege – Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon – Jelenkor Kiadó, OSZK, Pécs, Budapest.
- [80.] Vincze G. (2009): „A rendőrségi és népbírósági eljárások... egyre több lelkeszi személyre terjednek ki”. Egyházi személyek elleni hatósági eljárások a Békés-Bánáti Református Egyházmegyében (1945-1948). – Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Historica 12. 347-367.
- [81.] Vörös G. (2011): „A palotában lévő kapcsolatunk jelentette...” Mindszenty József megfigyelése, 1945-1948. – Betekintő 3. szám. www.betekinto.hu/2011_3_voros
- [82.] Alexander B. (et al.)(nyilatk.) (1917): A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése. – A Társadalomtudományi Társaság Kiadása, Budapest. <http://www.fszek.hu/mtda/Zsidokerdes.pdf>
- [83.] Zsinagóga és az Egyház (1993). – Ökumenikus Tanulmányi Füzetek, 5. szám. Ökumenikus Tanulmányi Központ, Budapest.

Absztrakt. Az írás Horváth Erzsébet 2014-es tanulmányának átfogó bírálatára épül, melyen mintegy mintapéldán tanulmányozható Ravasz Lászlóval kapcsolatos református történetírás és emlékezetpolitika minden sajátossága. Bemutatom Ravasz korábbi, a zsidótörvények alatti és utáni, a Holokauszt alatti és 1945 utáni megnyilatkozásait, továbbá a kor ismert szakértőinek véleményét és a Ravaszról szóló szakirodalmat, amelyekkel cáfolom a református emlékezetpolitika megkövesedett állításait. Ravasz zsidómentő szerepének és antiszemita gondolatainak az összesített megítélése azért alakulhatott teljesen pozitívan, mert az 1990 és 2021 között a református egyház publicistái a Ravasz kultusz szolgálatában több cikket publikáltak, mint a kort kutató történészek.

Az első része ismerteti Ravasz és a református egyház viszonyát a zsidósághoz, illetve Ravasz lépéseit Horthy felé; s mindezekre vonatkoztatva Ravasz önértékelését. A második rész ismerteti a református egyház bűnbánati lépéseit, tanúként hívja Éliás Józsefet, az embermentő Jó Pásztor Albizottság igazgató-lelkészét. Foglalkozik a bűnbánat visszavonásával, majd a korábbi nyilatkozat megerősítésével; melyek teológiai elemzésével arra a konklúzióra jut, hogy a visszavont bűnbánat talaján a korábbira hivatkozva annak hangoztatása nem legitim, s ezért a holokauszt történeti és pszichológiai beágyazásának viszonya kapcsán megfogalmazódik, hogy az embermentést nem szabad úgy túlértékelni, hogy eszközül szolgálhasson a Soá rémtetteinek eltakarására. Törekednünk kell arra, az 1938-1945 közötti gondolkodásmód és az abból fakadó események ne ismétlődhessenek meg.

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

¹ Szentesi Zöldi László, *Egy kultusz margójára*, Magyar Hírlap Online 2011. november 12. (Internet: http://www.magyarhirlap.hu/velemen/egy_kultusz_margojara.html Letöltés: 2014.05.16.)

² Szerk. Kósa László, Dunamelléki Református Egyházkerület, Budapest, 2008.

³ Hatos Pál, *Ravasz László emlékezete*, Kommentár – Szemle rovat 2008/6, 119. o.

⁴ Vigilia 2014/3, 188-196 o.

⁵ Dr. Kis György, *Megjelölve Krisztus keresztyével és Dávid csillagával*. Szerzői kiadás. Budapest, 1987.

⁶ A bocsánatkérés lépéseit, történelmi tényként való kezelését és kialakulásának folyamatát részletesen elemezzük a továbbiakban.

⁷ Lásd például a legutóbbit: Somogyi Csaba Református embermentők. Parókia portál 2021. április 16. Internet: <https://www.parokia.hu/v/reformatus-embermentok/> Letöltés: 2021.05.10.

⁸ Felhasználva a folyamatosan (Interneten is) publikált Oral History interjúkat, a személyes visszaemlékezéseket vagy a már elfeledett, a 40-es években kiadott kiadványokat.

⁹ *Protestáns Téka*, 2. évf. 6. szám, 2007 p. 30-40. www.kre.hu/portal/doc/teka/2007_6.pdf

¹⁰ „Futásomat elvégeztem, a hitet megtartottam” – konferencia – 2012. november 27., „Soos Géza, zsidómentő lelkipásztor emlékére szervezi meg a KRE hittudományi kara soron következő tudományos konferenciáját”. (Internet:

<http://reformatus.hu/mutat/7549/> Letöltés: 2014.05.06.), A magyar református Wallenberg – Beszélgetés Soos Gézáról és a kutatás jelenlegi állásáról Horváth Erzsébettel, az MRE Zsinati Levéltárának igazgatójával (Internet: <http://reformatus.hu/mutat/soos-geza-a-magyar-reformatus-wallenberg/> Letöltés: 2014.05.06.)

¹¹ Aki ment, az maga is megmenekül. (<https://www.parokia.hu/v/embermentokre-emlekeztek/> Letöltés: 2023.06.16.)

¹² Internet: <http://reformatus.hu/mutat/embermentes-a-ii-vilaghaborus-magyarorszagon/> Letöltés: 2014.03.26.

¹³ Fekete Zsuzsa A fénylátó. 2012.10.25. Internet: <https://www.parokia.hu/v/a-fenylato/> Letöltés: 2021.05.10.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Farkas K. Claudia, *Jogok nélküli lét. A zsidó lét Magyarországon, 1920-1944*. Napvilág kiadó, Budapest, 2010. 263. o. In: Dr. Habil Kolontári Attila könyvismertetése (Internet: http://www.publikon.hu/application/essay/551_1.pdf Letöltés: 2014.03.23.)

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

¹⁶ Bár Hatos Pál Szabadkőművesből református püspök – Ravasz László élete Jaffa Kiadó Budapest 2016. c. átfogó elemzése részletesen tárgyalja a kérdést, de nem az MRE értékelését tartalmazza!

¹⁷ *Retusált történelem* – a FIDESZ-kormány historizáló szemléletéről. Élet és Irodalom 2001. január 5. (Internet: <http://www.es.hu/old/0101/publi.htm> Letöltés: 2014.03.23.)

¹⁸ Holokauszt 70 – Magyar Holokauszt Emlékév 2014, Magyarország Kormánya, „Az emlékévk szellemi alapvetései” (Internet: <http://holokausztemlekev2014.kormany.hu/az-emlekev-szellemi-alapvetesei> Letöltés: 2014.03.26.)

¹⁹ Internet: <http://reformatus.hu/mutat/embermentes-a-ii-vilaghaborus-magyarorszagon/> Letöltés: 2014.03.26.

²⁰ Bár véleményem egyértelmű és nyílt, annak főleg a történelmi tények alátámasztása, az események sorrendiségének igazolása céljából és a szerző által levezetett gondolatmenetre való reflektálásként számos már ismert idézetet, gondolatot és véleményt hozok; főleg a témában alapos ismerettel nem rendelkezők számára könnyebb – érthetőbb – olvashatóságának biztosításának kedvéért. A hivatkozások szerepeltetésének nem célja saját álláspontom igazolása, viszont kínosan kerülni szerettem volna mások – számos a köztudatba már beépült és némely esetben nagyon frappáns – gondolatának „eltulajdonítását”. Megtapasztalhattam egy-egy információmorzsa fellelésének és kibányászásának minden nehézségét és örömét, így szintén kerültem mások gondolatainak átfogalmazását és kisajátítását.

²¹ Ladányi Sándor, *A magyarországi református egyház magatartása a zsidókérdésben a második világháború alatt*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve XI. Budapest 2005. 239. o. (Továbbiakban: Ladányi)

²² A Salzburgi Főegyházmege jóváhagyása 1981-es, Karl Rahner és a szerző bevezetőjének keltezése 1983-as. Szenes Sándor interjúkötetbe felvett interjúból a keresztény-zsidó megbékélés tárgyában a Kritika folyóirat 1983-ban közölt részleteket, jelentős visszhanggal.

²³ Dr. Kis György, *Megjelölve Krisztus keresztjével és Dávid csillagával*, Szerzői kiadás. Budapest, 1987.

²⁴ Csak néhányat említve a teljesség igénye nélkül: Ungváry Krisztián, „Rasszista, de rendes”, *Magyar Narancs*, 2012/38. (2012.09.20.) (Internet:

<http://magyarnarancs.hu/publicisztika/rasszista-de-rendes-81760>

Letöltés: 2014.03.22.) (Továbbiakban: Ungváry 2012.) Hatos Pál, „Ravasról azt hallom, szabadkőműves, jó lesz vigyázni!”, *Kommentár*, 2012/3. (Internet:

http://kommentar.info.hu/iras/2012_3/ravasrol_azt_hallom_szabadkomuves_jo_lesz_vigyazni Letöltés: 2014.03.22.). Tarján Gábor, „Ezer bűnnel megterhelve”. A református egyház és a zsidókérdés. In: *Új Forrás*, 1984/1.

²⁵ Pl. Ravasz László, *Zsidókérdés az egyházban. – Isten rostájában*. Bp. 1941. I. köt.

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

²⁶ Ungváry Krisztián, *A Horthy rendszer mérlege*, Jelenkor Kiadó – OSZK, Pécs-Budapest, 2013. monográfiájának 245 o. 70. lábjegyzetében Ravasz Lászlónak a zsidókérdéshez való viszonyához, „mely nála faji kérdés volt” az alábbi megjegyzést fűzi: „Ravasz 1944 előtti antiszemita megnyilatkozásait teljes mértékben még nem tárták fel. Tevékenységének összefoglalását lásd Kiss Réka, „Ravasz László püspöki működése”, in *Reformátusok Budapesten*, szerk. Kósa László, 2. kt, Budapest, Argumentum, 2006. 537-577. o. A holokauszttal kapcsolatos 1945 utáni állásfoglalásait árnyaltan ismerteti Hatos Pál, „Ravasz László és a magyar református egyház holokauszttal kapcsolatos 1945 utáni állásfoglalásai”, *Protestáns Szemle*, 2004/4. 211-224. o. Ravasz 1944-es álláspontjára lásd még Majsai Tamás forrásközléseit: „Bíborosok és püspökök a zsidómentés barikádharcában”, *Budapesti Negyed*, 1995/2. 169-180. o. valamint „A magyar református egyház és a Holocaust. A nyilvános tiltakozás története”, *Világosság*, 1995/5. 50-80. o.”

²⁷ Vincze Gábor, „Egyházi személyek elleni hatósági eljárások a Békés-Bánáti Református Egyházmegyében (1945-1948)”, Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Történeti tanulmányok / Studia Historica 12.), Szeged, 2009. 347–375. o. (Internet:

http://www.emlekpont.hu/publikaciok/dokumentumok/vg/A_rendorsegi_es_nepbirosagi_eljarasok.pdf Letöltés: 2014.03.22.)

²⁸ Kiss Réka, „A diktatúrák szorításában Ravasz László egyházpolitikai útkeresése a második világháborút követő esztendőkből (1945-1948)”, *Századvég*, 2003. 3. sz. 40. o. In: Vincze Gábor, „Szabad egyház szabad államban”? A Tiszántúli Református Egyházkerület „a nulla évben”. Első megjelenés: Váradi, 2007. 3. sz. 103–112. o. (Internet:

http://www.emlekpont.hu/publikaciok/dokumentumok/vg/Szabad_egyhaz_szabad_allamban.pdf Letöltés: 2014.03.22.) (Továbbiakban: Vincze)

²⁹ Éliás József, *A gyökerekig ásva le – Négy tanulmány a közös Izrael-ügyről* 2. kt. *Mæcenatura Hungarica*, Bad Salz 1988. 409. o. (Továbbiakban: Éliás 1988)

³⁰ Uo. 410. o.

³¹ Éliás József, *Cián mézben*, gépelt kézirat. (3,3 szerzői ív) 9. Másolatban a szerző birtokában. (Az írás címének háttere: 1942 karácsonya és szilvesztere között egy délelőtt a Szabadság téri Református Egyházközség lelkészi hivatalában a JPB ülésének kezdete előtt Dr. Benkó Ferenc, Sebestyén Andor és Dr. Viktor János beszélgettek, mely során Dr. Benkó élete legnagyobb csalódásának nevezte, hogy Ravasz László megszavazta a zsidótörvényt, mire a két lelkész sorba hozta fel az ismert enyhítő körülményeket; amire ő indulatosan félbeszakítva azt mondta: „Cián mézben!”.) Az íráshoz a Braham könyv (Braham, Randolph L.: *A népiértés politikája: a holocaust Magyarországon* 2. bőv. és átd. kiad. - Budapest: Belvárosi Kvk., 1997. - ill. Megjelent "A magyar holocaust" címmel is. Internet:

<http://mek.oszk.hu/11500/11506/html/haromoldal/Braham1148.htm>

Letöltés: 2014.05.15.) 1124. o 5. lábjegyzetében (1148. o.!) említett „70 oldalas levél” (Éliás József 1986. decemberi levele a müncheni dr. Juhász Lászlónak) kutatása/nyomozása során jutottam. (Továbbiakban: Cián)

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 1-63.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

³² Kozák Péter Ravasz László pályaképe

Internet: <https://nevpont.hu/palyakep/ravasz-laszlo-cb939> Letöltés: 2021.05.10.

³³ A *REFORMÁTUSOK LAPJA* 1999. XI. 14-i számában jelent meg dr. Ladányi Sándor történész, egyetemi tanár cikke, melyet a Magyar Tudományos Akadémia felolvasótermében tartott. Ebből közöl részleteket:

http://pozsonyiuti.reformatus.hu/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=54:history-chapter2&catid=36:history&Itemid=62 Letöltés: 2014.03.23.

³⁴ „Híresztelések terjedtek el arról, hogy Révész kiszolgálta mind az 1919-es fehérterrort, mind pedig a nyilas diktatúrát. A hír megszéllőztetője, mint utóbb kiderült, Bereczky Albert volt, aki saját állítása szerint egy hozzá intézett levélből szerezte az értesüléseit. Amint azt a választások után Révésznek bevallotta, „Békefinek ő ugyan elmondta azt a dolgot, [...] de nem adott neki felhatalmazást arra, hogy azt tovább terjessze”. Tildy személyesen üzent Révésznek, amelyben lemondásra szólította fel, és született egy kisczardapárti körlevél is, amely kifejezetten Tildy utasítására hivatkozva ajánlotta Békefit megválasztásra. – Révész Imre levele Ravasz Lászlóhoz. 1945. december 16. Ráday A/1c 94. d. 2385-1944/45.” In Kiss Réka, „A diktatúra szorításában” 3. Irodalom, Jegyzetek 51. (Internet:

<http://palheidfogel.gportal.hu/gindex.php?pg=25446299&nid=5780852>

Letöltés: 2014.01.30.) (Továbbiakban: Kiss – Diktatúra)

³⁵ Ld. Vincze 3. o.

³⁶ A Dunamelléki Református Egyházkerület tanácsának 1944-45. évi tanácsülési jegyzőkönyvei, Közzéteszi: Nagy Edit, A Ráday Gyűjtemény évkönyve XI. Budapest 2005. 290-291. o. (Továbbiakban: Ráday XI.)

³⁷ Kerestem, de nem találtam nyomát e megállapodásnak.

³⁸ 10. jkvsz. Uo. 290. o.

³⁹ Uo. 291. o.

⁴⁰ Így, egyes számban!

⁴¹ Uo. 291. o.

⁴² Talán fellelhető – esetleg a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában: C/141 Ravasz László (1882-1975) iratai, 1907-1992, 28 doboz és egyéb – de relevanciával nem bír. – Az igazolási eljárások kapcsán egy teljes – igaz, a kiségyházaknál alkalmazott – kérdéssort idéz Szebeni Olivér Igazolási eljárás c. a veszprémi Pannon Egyetem Antropológia és Étika Tanszéke, valamint a Kiségyház-kutató Egyesület közös konferenciáján (2011. május 17. Veszprém) elhangzott előadásának megjelent, szerkesztett tanulmányában (Szabadegyházak, vallási kisebbségek és a diktatúrák a 20. században, szerk. Daniel Heinz, Rajki Zoltán, Simon Ervin, Gondolat Kiadó, Histories Archiv der Siebten-Tags-Adventisten in Europa, Kiségyház-kutató Egyesület, Budapest – Friedensau 2013., 84-85. o.), melyet hasznosnak tartok ismertetni: „A személyes adatok tisztázása után az első kérdés, hogy a vizsgált személy volt-e nyilas vagy az Imrédy-párt tagja. Volt-e személyes kapcsolatban

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 1-63.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

pártvezetőkkel? Ha nem, bármelyik hozzátartozója állt-e esetleg kapcsolatban velük? Milyen folyóiratokat olvasott? Részvétel az 1918–19-es forradalmi eseményekben. Törvényesnek tartotta-e a Szálasi kormányt? Vélemény az antiszemitizmusról, a háborús, revizionista célokról, a Horthy-rendszerrel. Voltak-e sárga csillagosok a gyülekezetében? 1944. március 19-e után mentett-e üldözötteket, részt vett-e ilyen személyek ingatlanai elárverezésében? Kívánta-e a németek háborús győzelmét? Mint vélekedett a Szentírás ószövetségi része tekintélyével? Katonai múltja a II. világháborúban. Lakásváltoztatások a háborús években. Részvétel fasiszta szervezetekben (Volksbund, Nyilaskeresztes Párt stb.). Üldözték valamiért, menekült-e az orosz csapatok elől? A rendszeresen olvasott folyóiratok felsorolása. A népszámláláskor magyarnak vagy milyen nemzetiségűnek vallotta magát? Az utolsó pont valamennyi igazolási eljárás alá vont személynek arra adott lehetőséget, hogy nem kérdezett, de általa még előadandó nyilatkozatot tegyen a kérdőívén.”

⁴³ Vincze I. o.

⁴⁴ A református egyházzal kapcsolatban is egyre több, a titkosszolgálatok által készített jelentés kerül nyilvánosságra. Pl. A Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztályának az egyházi ügyeket is kézben tartó Belső Reakció Elleni Osztálya a Hitvallók ügyéről (Internet:

<http://www.kfki.hu/~kiraly/private/csaladcd/cdtartalom/elodeink/dokumentumok/KLtitkos.html> Letöltés: 2014.05.15.), Az Adventista Teológiai Főiskola kiadványa, az Atf szemle 2006/1 számában jelent meg Kiss Réka "Hitvallók" - adalékok egy protestáns ügyszöveghez 1961-ből című cikke (50-64. o.). A cikk több, a Történelmi Hivatalban és a Magyar Országos Levéltárban őrzött jelentést is idéz a „protestáns egyházakon belül folyó ellenséges tevékenységről”.

⁴⁵ Internet: http://hu.wikipedia.org/wiki/Ravasz_L%C3%A1szl%C3%B3 Letöltés: 2014.03.23.; Esetleg az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárában (ÁBTL), Operatív dosszié: O-9150 – Ravasz László In: Vörös Géza, „A palotában lévő kapcsolatunk jelentette...” Mindszenty József megfigyelése, 1945–1948, Betekintő 2011/3. szám (Internet: http://www.betekinto.hu/2011_3_voros Letöltés: 2015.05.16.)

⁴⁶ Legismertebb korai – saját maga által deklaráltan – antiszemita megnyilvánulása: A zsidókérdés Magyarországon – A Huszadik század körkérdése. Budapest 1917. A Társadalomtudományi Társaság Kiadása (Internet:

<http://www.fszek.hu/mtda/Zsidokerdes.pdf> Letöltés: 2014.03.23.). A szöveg a Protestáns Szemlében való megjelenésével vált református közkinccsé.

⁴⁷ Majdnem egy hónappal a nyilas hatalomátvétel, a Szálasi puccs után!

⁴⁸ Fenyő Miksa, Az elsodort ország. Budapest Révai 1946. 471. o. In: Komoróczy Géza, „A zsidók története Magyarországon II. 1849-től a jelenkorig” Kalligram Pozsony 2012. (Továbbiakban: Komoróczy) 819.o. – Időközben – jegyzetekkel ellátva – újra kiadásra került Fenyő Miksa teljes naplója (a Tények és tanúk sorozatban 1987-ben megjelent kiadás erősen cenzúrázott és megcsonkított volt). Fenyő Miksa, Elsodort ország Park kiadó 2014. A körlevélről az 1944. november 11-i bejegyzésében ír, 394. o. (Továbbiakban: Fenyő 2014.)

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 1-63.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

⁴⁹ Ravasz László ostrom alatt a Vörös Hadsereg érkezését értette, január 11-ét megszállásnak nevezi és február 13-át Buda elestének! Ráday XI. 4. jkvsz. 285-286. o.

⁵⁰ A *REFORMÁTUSOK LAPJA* 1999. XI. 14-i számában jelent meg dr. Ladányi Sándor történész, egyetemi tanár cikke, melyet a Magyar Tudományos Akadémia felolvasótermében tartott. Ebből közöl részleteket:

http://pozsonyiuti.reformatus.hu/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=54:history-chapter2&catid=36:history&Itemid=62 Letöltés: 2014.03.23.

⁵¹ Hatos Pál reflektálva Kósa László láthatatlan református panteonjára így ír: „... pontosan fogalmaz, hiszen tagadhatatlan, hogy Ravasz alakja egy másfajta emlékezetben a politikai kereszténységhez és ez utóbbin keresztül a két világháború közötti antiszemitizmus ideológiai megalapozásához kötődik”. Ld. 4. jegyzet.

⁵² Ladányi 240. o.

⁵³ Ld. pl. A II. zsidótörvény felsőházi vitájához: Az Országgyűlés felsőházának 67. ülése 1938 évi május hó 24-én. Felsőházi napló, 1938. III. kötet In: Szenes 94. o. 2. jegyzet a 36. oldalhoz. (A nyomdafestéket nem tűrő szóhasználata miatt nem idéztem.)

⁵⁴ Miskolczi Ambrus, „...igen, de...” (II. rész) Antiszemitizmus és történetírás Hunniában – II. 2000. (folyóirat) 2012/10 (Internet: <http://ketezer.hu/2012/10/igen-de-ii-resz/> Letöltés: 2014.03.25.)

⁵⁵ Felsőházi Napló (1935-1939.) Bp., 1936-38. III. köt. 311. o.

⁵⁶ Az 1938-as beszédet közli Nagy V. Rita, Teológia és antiszemitizmus Krisztus megfeszítésétől a 20. századig. Az amillennizmus és hatása a magyarországi egyházi képviselők parlamenti hozzászólásaira (1840-1941). József Műhely Kiadó, Budapest 2011. 126. o.

⁵⁷ Fenyő Miksa, *Levél Ravasz László védőbeszédéről*. Haladás, 1946. január 6. 3-4. Továbbá ugyanezen témában korábbról ugyanő, 1944. június 28-i naplójegyzetében: „És néma maradt R. L. református püspök, a nagy szónok, holott milyen magisztrális, eredeti hasonlatokban gazdag beszédet vágott ki a felsőházban a zsidótörvény tárgyalásakor. Talán a háború után még előkerül az írásom, amelyet A főinkvizítor címen írtam róla. Téma ez, melyről illik elgondolkozni.” Fenyő 2014. 26. o.

⁵⁸ Gerő András: *A zsidó szempont*. (Internet: <https://www.geroandras.hu/hu/a-zsido-szempont/> Letöltés: 2014.03.25.)

⁵⁹ Karsai László, "70 éve fogadták el az első zsidótörvényt - Fajvédők és csendestársak" Hetek Online 2008. július 2. (Internet: <http://regi.sofar.hu/hu/node/103871> Letöltés: 2014.03.25.)

⁶⁰ Braham, Randolph L. "Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt." *Múlt és Jövő* 3-4 (2000): 43-60.o. (Internet:

http://www.multesjovo.hu/en/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/2460/ Letöltés: 2014.03.22.) Mint bevezetőmben említettem nem Ravasz László személye miatt reagálok, így az idézeteket és véleményem a szükséges minimumra szorítom.

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 1-63.

A Wesley János Lelkészépző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

⁶¹ Tudottan antiszemita forrásra nem hivatkozom, de lásd Fisch Henrik, Keresztény egyházfők felsőházi beszédei a zsidókérdésben (1938-ban az I. és 1939-ben, a II. zsidótörvény kapcsán). Budapest, 1947. Kirekesztők Antiszemita írások 1881-1992 Szerk. Karsai László. Aura Kiadó. 1992.

⁶² Teológia és antiszemitizmus Krisztus megfeszítésétől a 20. századig. Lásd. 54. jegyzet.

⁶³ Im. 104. o.

⁶⁴ Farkas K. Claudia, „Zsidótörvények - egy egyházi ember szemével” (Internet: <http://mek.niif.hu/02000/02082/html/farkas.htm> Letöltés: 2014.03.22.) (Továbbiakban: Farkas K., Zsidótörvények)

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ „A Sztójay-kormány belügyi államtitkáráként a vidéki zsidóság deportálásának egyik fő irányítója, felelőse. A magyar és német hatóságok közötti együttműködés kulcsembere, akit Eichmann a legjobb barátai közé sorolt. A nyilas uralom alatt a hadművelleti területek polgári kormánybiztosa.” In: Ki kicsoda, Holokauszt Magyarországon (Internet: <http://www.holokausztmagyarorszag.hu/index.php?type=portrait> Letöltés: 2014.03.23.)

⁶⁷ Ungváry 2012. Ungváry állítását kibővítve; a népbíróság előtt, 1946. január 3-án, Endre az utolsó szó jogán elmondott beszédében nemcsak hivatkozott Ravasz Lászlóra, de szó szerint, saját védelmében idézte is a püspök egyik mondatát.

⁶⁸ Farkas K., Zsidótörvények

⁶⁹ 1941-ben, 1945-ben (Lásd Pro memoria - Egy fejezet Ravasz László készülő püspöki jelentéséből. In: Ráday XI. Jegyzőkönyv a dunamelléki református egyházkerület tanácsának, Budapesten 1945. április hó 10-én tartott üléséről ad 5. jkvsz. 297-298. o.), majd 1960-ban, amikor visszatekintett az első zsidótörvény megszavazására, átértékelve 1938-ban papírra vetett gondolatait is: „nekem azt kellett volna mondanom: a javaslatot nem fogadom el, mert véték vele...” (vö. Ravasz László, Isten rostájában Bp. 1941 III. kötet és uő., Emlékezéseim, Bp. 1992.) „Egy tévedésemet beismerem. Nem szabad zsidó hibákról beszélni akkor, mikor a vak és vad antiszemitizmus a zsidók torkára tette a kést. Akkor a kést kell kicsavarni a gyilkos kezéből. Ebben én is vétkeztem. Mea culpa!” (In: Fjomorovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória és Stribik Andrea, A zsidó Budapest. szerk. Komoróczy Géza. Városháza MTA Judaisztikai Kutatócsoport Budapest 1995. II. kötet. 579. o. (Továbbiakban: A zsidó Budapest))

⁷⁰ Ravasz László, Válogatott írások, 1945-1968. (szerk. Bárczay Gyula) EPMSZ, Bern, 1988.

⁷¹ Bibó István, *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Válasz. 1948. október-november. 784. o. (Közismert, hogy Bibó István Ravasz László veje volt, mivel Ravasz leányával, Ravasz Boriskával házasodott össze.)

⁷² Az Országgyűlés Felsőháza 86. ülésén felvett jegyzőkönyv (1939. április hó 17-én, hétfő) másolat, pontos forrásmegjelölés nélkül. Feltehetően az alábbi kiadványból: HOLOCAUST, Fisch Henrik (kápolnásnyéki és lovasberényi rabbi, majd a Dohány u.-i templom főrabbi): Keresztény egyházfők felsőházi beszédei a zsidókérdésben (1938-ban az I. és 1939-ben a II.

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 1-63.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

zsidótörvény kapcsán) Budapest, 1947. (az idézettel – nem szó szerint – több helyen is találkoztam.)

⁷³ 2012. ősz. (Tőkéczi László történész, egyetemi docens jelenleg a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka.)

⁷⁴ Ungváry 2012.

⁷⁵ Itt érdemes megjegyeznünk és hangsúlyoznunk, hogy az erőteljes tiltakozás nem jelenti automatikusan a nem szavazatot a törvény szavazásakor! „A keresztény egyházak a magyar országgyűlésen végül nem szavazták meg a harmadik zsidótörvényt, hanem fenntartásaik kifejezéseként tartózkodtak.” In: Pelle János, A katolikus egyház és a zsidótörvények, *Vigilia* 66. évfolyam 2001. január (Internet:

<http://vigilia.hu/regihonlap/2001/1/pel0101.html> Letöltés: 2014.05.16.)

⁷⁶ Braham, Randolph L., *A népiértés politikája : a holocaust Magyarországon*. 2. bőv. és átd. kiad. - Budapest: Belvárosi Kvk., 1997. - ill. Megjelent "A magyar holocaust" címmel is. 1125. o. (Internet:

<http://mek.oszk.hu/11500/11506/html/haromoldal/Braham1125.htm> Letöltés:

2014.03.23.) (Továbbiakban: Braham)

⁷⁷ Felsőházi Napló (1935-1939.) Bp., 1936-38. II. köt. 289. o.

⁷⁸ Farkas K., *Zsidótörvények*

⁷⁹ Ravasz László, *Emlékezéseim*. A Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992. 213. o. In: Szatmári Emília *Magyar református egyháztörténet 1849 – 1944*, 2010. 68. o.

⁸⁰ Ungváry 2012.

⁸¹ Ráday XI. 1944. március 24-i 5. sz. jkvsz. „Zsidó áttérések anyakönyvezésének ügye” 247-248. o.

⁸² Braham uo.

⁸³ Körmendi Ferenc, *Júniusi hétköznapi*. Napvilág Kiadó, 2011. Budapest (Első kiadás: London, 1943.)

⁸⁴ Bereczky Albert, *„A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen”*. Református Traktátus Vállalat, Budapest, 1945, 7. o.

⁸⁵ Budapest 1986. (Továbbiakban: Szenes)

⁸⁶ Ezt a kitételt azért tartom fontosnak közölni, mert Éliás József az MRE holokausszal kapcsolatos rendezvényeinek állandó témája, tevékenységéről egyháza büszkén emlékezik meg. A Szenes interjúkötet megjelenése utáni egyházi kezeléséről lásd: Éliás József, *Lehulló álarok Magánkiadás*, Debrecen-Nagyerdő 1988. 206-209. o.

⁸⁷ Éliás József 1914. október 5-én született Budapesten, 1995. január 3-án hunyt el, Debrecenben. Érettségit a budapesti Lónyay utcai Református Gimnáziumban, református lelkészi oklevelet a Pápai Református Teológián szerzett. 1942-től segédlelkész Cegléden, majd 1952-ig a Jó Pásztor Missziói Albizottság ügyvezető lelkésze a Református Egyetemes Konvent megbízásából. Az embermentő munkáért és a náciellenes Ellenállási Mozgalomban való igen

Opuscula Theologica et Scientifica 2023 1(2): 1-63.

A Wesley János Lelkészképző Főiskola Tudományos Közleményei

[Scientific Journal of John Wesley Theological College]

<https://opuscula.wjlf.hu> • ISSN 2939-8398 (Online)

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

aktív részvételért számos kitüntetésben részesült. 1952-1955 között a lelkészi szolgálatról eltiltották, mivel a személyi kultusz kitelepítettjeinek érdekében megsegítésükre javaslatot tett. 1955-1958 között református lelkész Szigetszentmiklóson. 1958-tól 1972-ig református lelkész a Debreceni Református Egyetemi templom nagyerdei gyülekezetében. 1972-ben fellépett az egyházi és állami vezetők ellen a templom törvénytelen eladása miatt. 1973-ban egyházi fegyelmi eljárás során állásvesztésre ítélték, majd egészségi állapota miatt kényszernyugdíjazták. 1973-tól haláláig aktív tudományos, lelkigondozói és irodalmi munkásságot fejtett ki, számos könyv, tanulmány és színmű szerzője.

⁸⁸ Im. 85-86. o., valamint 13. jegyzet a 104. oldalon, melyben Lévai Jenőnek a béketárgyalásokra való felkészüléséről és a dr. Kertész István nagykövet vezetésével felállított külügyminisztériumi „Béke előkészítő osztály” -áról írt feljegyzése olvasható.

⁸⁹ Im. 86. o.

⁹⁰ Éliás 1988. 411. o.

⁹¹ Im. 86. o. A Szenes interjú közli a hivatkozott Bibó idézetet. (pontosan: *Válasz*, 1948. október-november. 787. o.)

⁹² Éliás 1988. 408. o.

⁹³ Dr. Kis György, Megjelölve Krisztus keresztségével és Dávid csillagával, Szerzői kiadás Budapest, 1987. 16, 19. o.

⁹⁴ Karsai László – Molnár Judit: Az Endre – Baky – Jaross per. Cserépfalvi, Budapest. 1994. 624-625. o. In: Paksy Zoltán, „A magyarországi nemzetiszocialista mozgalmak megalakulása, tevékenysége és társadalmi bázisa a Dunántúlon 1932 és 1939 között” PhD értekezés, Pécs 2007. (Internet:

<http://www.idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/paksyzoltanphd.pdf> Letöltés: 2014.03.22.)

⁹⁵ A név 1945-ben már „A Magyar Evangéliumi Egyházak „Jó Pásztor” Missziói Alapítványa” – forrás: korabeli dokumentumok az MRE Dunamelléki Egyházkerület Ráday könyvtárából.

⁹⁶ Szenes 36. o.

⁹⁷ „Az egyháznak a zsidókérdéssel kapcsolatos állásfoglalását, magatartását legátfogóbban az 1944 végén, 1945 legelején készített (de soha be nem fejezett) püspöki jelentésében foglalta össze: Pro memoria. Egy fejezet Ravasz László készülő püspöki jelentéséből. Szigorúan bizalmas kézirat gyanánt. Ráday C/141. 16. Részleteket közöl belőle Majsai 1995, 50–80. o. A Pro memoria számos későbbi megnyilatkozás alapjául szolgált. Lásd A Dunamelléki református egyházkerület tanácsának 1945. április 10-én tartott ülése. 5. jkvsz. A református egyház vezetőinek magatartásáról és intézkedéseiről összeállított jelentés. A Dunamelléki Református egyházkerület tanácsülési jegyzőkönyvei. Ráday A/1a 1944–1947. 24. cs. 6. Ravasz László: *Az erkölcsi kár, mely ezt a nemzetet érte*. Élet és Jövő, 1945. december 8. 1.o. Ugyancsak a Pro memoriára épít Bereczky Albert (1945) gyakran idézett munkájában: A magyar

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

protestantizmus a zsidóüldözés ellen.” In: Kiss – diktatúra, Jegyzetek 22. (Majsai 1995 = A magyar református egyház és a holocaust. A nyilvános tiltakozás története. Világosság, 5. szám.)

⁹⁸ Lásd Ráday XI. 299. o.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Dr. Kovács Ábrahám, teológus, egyháztörténész idézi (forrás nélkül) az „Éliás Józsefről, a Jó Pásztor Missziói Bizottság vezetőjének tevékenységéről” tartott referátumom a Sztehlo konferencián (2009. május 28.?).

(Internet: http://archiv.evangelikus.hu/aktualis_2009-2011/interju/dr.-kovacs-abraham-elias-jozsefrol-es-a-jo-pasztor-misszioid-bizottsag-munkajarol-beszelt Letöltés: 2014.03.26.)

¹⁰¹ Szenes 38. o. (A püspöki kihallgatás dátuma a források alapján: 1942. december 6.)

¹⁰² Szenes 82-83. o.

¹⁰³ Cián 18. o. – Az Ökumenikus Tanulmányi Füzetek 5. száma (1993. július – kiadja az Ökumenikus Tanulmányi Központ, Budapest) a Zsinagóga és az Egyház címmel jelent meg. A tanulmány IX. része a *Holocaust és a magyar egyházak* címmel ad áttekintést. Az 5. pontban ismertetett zsidómentő és tiltakozó akciók ismertetése után a 6. pontban a következő összegzést adja: „Aligha hallgatható azonban el, hogy ezeket az akciókat ugyan az egyházak tudtával, támogatásával és egyetértésével hajtották végre, s mégsem vállalták az egyházak nyíltan e munkát. Ennek oka természetesen lehetett az is, hogy nem kívántak nyílt törést a kormánnyal;...” (27. o.) (Továbbiakban: ÖTKB 5.)

¹⁰⁴ Éliás József kazettára mondott visszaemlékezése „Mozaikok a Jó Pásztor szolgálatról” jelöléssel kb. 1988. (gépelt leiratának másolata a szerző birtokában, 3,2 szerzői ív).

¹⁰⁵ „Talán kulcs Raoul Wallenberg tragédiájának megértéséhez...” – Éliás József ny. református lelkész visszaemlékezése, Dombrovsky Ádám interjúja. Szerk. Dr. Komoróczy Géza. MTA Judaisztikai Kutatócsoport Értesítő 2. szám 1990. február. Budapest, 4. o. (Továbbiakban: Értesítő)

¹⁰⁶ Miklya Luzsányi Mónika, „...*hogy véget érjen a sötétség*” Sztehlo Gábor evangélikus lelkészről. Vigilia 2014/3. 197. o.

¹⁰⁷ Ráday XI. 4. jkvsz. 285. o.

¹⁰⁸ Ravasz László, Pro memoria

¹⁰⁹ Ráday XI. ad 5.b. jkvsz. Pro memoria 306. o.

¹¹⁰ Ráday XI. ad 5.b. jkvsz. Pro memoria 324. o.

¹¹¹ Ráday XI. ad 5. jkvsz. Pro memoria 325.o.

¹¹² Uo. (Kováts István és Ravasz László javaslatai is.)

¹¹³ Szenes 199. o. A későbbi félremagyarázások elkerülése miatt Szenes Sándor visszakérdez interjúalanyának: Sz. S.: „*Oka volt azt mondani, hogy ő nem ezt akarta?*” T. S.: „*Volt oka rá. Ő a jelentős és nagyhatású jobboldali egyházfők közé tartozott. Nemcsak úszott az árral, hanem sokak*

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

számára, hívőknek elsősorban, mint egyházának főpapja, kiváló szónok és hatásos igehirdető, ő maga volt az ár.” (T. S. = Török Sándor)

¹¹⁴ Ráday XI. 7. jkvsz. 289. o. és ad 7. jkvsz 338. o.

¹¹⁵ Ráday XI. 5. jkvsz. 289. o. és ad 5. jkvsz 288. o.

¹¹⁶ Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Válogatott tanulmányok. Második kötet. Budapest, Magvető Kiadó, 1986. 762. o. In: 23. jegyzet

¹¹⁷ Monori Áron, *A szembenézés kudarca. A Haladás „holokauszt-vitája” 1946-ban*. Beszélő. 2004. július-augusztus (Internet: http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-szembenezes-kudarca#2004-f07-10_to_1 Letöltés: 2014.03.22.)

¹¹⁸ A Ráday levéltárban lévő kéziratot idézi Bolyki János – Ladányi Sándor, *„A református egyház”* In: *A magyar protestantizmus 1918-1948*. Szerk. Lendvai Ferenc. Kossuth Könyvkiadó. 1987 95. o. In: *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944-1945*. Szerk. Feitl István. Politikatörténeti Alapítvány Budapest 1995.

¹¹⁹ Ravasz László, – a külön nem jelzett, itt szereplő idézetek Horváth Erzsébet tanulmányából származnak.

¹²⁰ Nagyon eltérnénk tárgyunktól, ha még a bűnbánat szociológiai aspektusaira is ki kellene térnünk. Jelzett pont jó példája a bűn csökkentésének, miszerint a felelősök körét tágítja, hogy a bocsánatot kérők köre nőjön. Könyvtárnyi irodalma van Adorno és Horkheimer nevével fémjelzett Frankfurti Iskola filozófiájának, mely kutatásaiból nőtte ki magát a múltfeldolgozás, mint fogalom. A téma magyar nyelvű részletes ismertetését Marsovszky Magdolna tanulmányaiból ismerhetjük (lásd pl. Internet:

http://www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/362556_ha_nem_dolgozzuk_fel_a_multa_t_a_tortenelem_onmagat Letöltés: 2014.03.22).

¹²¹ Ráday XI. 5. jkvsz. 289. o. és ad 5. jkvsz. 288. o.

¹²² Szenes 66. o.

¹²³ Ady Endre: *Az én kálvinistaságom*, Nyugat 1916. 6. szám. Disputa: „Debrecen megérdemli, amit kapott, de, óh, félek, hogy a magyar kálvinistaság is, melynek irodalmi lapjában a legszilajabb antiszemitizmust úzi egy Ravasz László nevű s jobb sorsra érdemes volt ember.”

(Internet: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00194/06086.htm> Letöltés: 2014.03.31.)

¹²⁴ Szenes 88-89. o.

¹²⁵ Szenes 67. o.

¹²⁶ Ha van jelentősége, márpedig más szempontból igen, ez a dátum egészen pontosan május 12-14 között volt. Ravasz leányfalui betegágyához Bereczky kézbesítette a jegyzőkönyvet. Ld. Szenes 61. o.

¹²⁷ Cavallier közlése Éliásnak. Ld. Szenes 71. o.

¹²⁸ Szenes 72. o.

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

¹²⁹ Egészen pontosan április 27-én ld. Ráday XI. ad 5. jkvsz. Pro memoria 311. o. – Perényi Zsigmond 1939. április 28-ától 1940. szeptember 12-éig Kárpátalja kormányzói biztosa volt. Koronaőrként hivatalból a felsőház tagja, majd második alelnöke 1939. június 15. és 1943. október 23. között. 1943. október 23. és 1944. november 3. között felsőházi elnök. Felsőházi elnökségéről tüntetőleg mondott le, a nyilas hatalomátvételt követően. In: Bölönyi József – Hubai László: Magyarország kormányai. 1848-2004. V., bővített és javított kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. 415. o.

¹³⁰ Szenes 61. o.

¹³¹ Ráday XI. ad 5. jkvsz. Pro memoria 314-315. o.

¹³² Imrédi Béla a deportálások befejezése után, 1944 július 9-én mondta az alábbiakat: „A külföldön elterjedt hírekkel szemben kijelentem, hogy sem a magyar hatóságoknak, sem egyetlen magyar embernek a kezébe egyetlen csepp zsidóvér nem tapad!” In: Sebők János, A titkos alku – Zsidókat a függetlenségért – A Horthy-mítosz és a holokauszt, Szerzői kiadás, Budapest 2004.

¹³³ Szenes 62. o.

¹³⁴ Ráday XI. ad 5. jkvsz. Pro memoria 300. o.

¹³⁵ Ráday XI. ad 5. jkvsz. Pro memoria 309. o.

¹³⁶ Cián 17. o.

¹³⁷ Ravasz László, Korbán II. 3-6. o.

¹³⁸ Ráday XI. ad 5. jkvsz. Pro memoria 297. o.

¹³⁹ Ráday XI. 5. jkvsz. 288. o.

¹⁴⁰ Fenyő Miksa: *Levél Ravasz László védőbeszédéről*. Haladás, 1946. január 6. 3-4. o. In: 24. jegyzet

¹⁴¹ Dr. Rátkai Károly: *A kálvinizmus örök*. Haladás, 1946. január 12. 2. o. In: 24. jegyzet

¹⁴² Élet és Jövő XIII. évfolyam 11. 1946. május 25. 1. o.

¹⁴³ Bereczky Albert, *Előljáró sorok némi magyarozatként*, In: Országos Református Szabad Tanács – Nyíregyháza, 1946. augusztus 14-17. – határozatai, deklarációi, kérelmei és az ott elhangzott közérdekű beszédek. Békefi Benő, Budapest, 1946. 3-4. o. (Továbbiakban: Békefi)

¹⁴⁴ Internet: <http://www.kre.hu/htk/images/doc/Szemeszterfuzet200720082.pdf>
Letöltés: 2014.03.31.

¹⁴⁵ Békefi 6. o.

¹⁴⁶ Az általam fellelt első, kortárs ismertetés: Jakab Attila, *Az Országos Református Szabad Tanács*, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle. 24.1. (1989.02.) 41-53. o. Részletes adatok lásd: Jegyzőkönyv az Országos Református Szabad Tanács alakuló üléséről. Nyíregyháza, 1946. augusztus 14. A Magyar Református Egyház Zsinati Levéltára 2/e 105. db. Az Országos Református Szabadtanács jegyzőkönyvei, stb. Foglalkozik vele még: Szepessy Péter: *A magyar holokausztot tárgyaló publikációk elemző áttekintése 1945-től a rendszerváltásig* 101. o.

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

¹⁴⁷ Bibó István, *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, Válogatott tanulmányok, Második kötet 1945–1949, II/621. o. (Internet: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/362.html> Letöltés: 2014.03.30.)

¹⁴⁸ Komoróczy 888. o.

¹⁴⁹ Szenes 87. o. (más bekezdésből összevonva)

¹⁵⁰ Szenes 87. o.

¹⁵¹ Uo.

¹⁵² Éliás József közlése In: Szenes 87. o.

¹⁵³ Az általam fellelt egyetlen kivétel, ahol a nyilatkozatot teljes terjedelmében közli a szerző: Nagy Antal Mihály, *Örök szövetség – Válogatott tanulmányok a zsidóság és a kereszténység kapcsolatának témaköréből*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1995. 134-135. o. (III. A zsidókérdés és a Magyarországi Református Egyház / Az antiszemitizmus fellángolása a második világháború idején). (Továbbiakban: Nagy Antal Mihály)

¹⁵⁴ Békefi 73. o.

¹⁵⁵ Beszámol róla: Benczel Béla „Beszéljünk őszintén”, *Egyenlőség* 1, 23. o. (1946. október 11) 3. In: Komoróczy 888. o.

¹⁵⁶ Képes Figyelő 1946. augusztus 31.

¹⁵⁷ ÖTKB 5. 27. o.

¹⁵⁸ Sófár XIII. évf. 3. 11.o. – 2010. június 15. (Internet: <http://sofar-ujzag.hu/wp-content/uploads/2013/02/XIII-3.pdf> Letöltés: 2014.03.31.)

¹⁵⁹ Cián 9. o.

¹⁶⁰ *Szemponatok a Soá 1945 utáni (magyarországi) evangélikus és református egyházi recepciójához – szerkesztés alatt* (Internet: <http://www.magypaxromana.hu/kiadvanyok/soa/majsai.htm> Letöltés: 2014.03.23.) (Továbbiakban: Majsai)

¹⁶¹ Nem egyedi eset: Ladányi Sándor közli: Békefi Benő az ORSZT főtítkára, a Közép-Szabolcsi Református Egyházmegye tanácsbírája, nyíregyházi lelkész „az egyházmegye 1945 őszi közgyűlésén „Egyházunk legsürgetőbb reformációs teendői” címen határozati javaslatot terjesztett elő, amelyet a közgyűlés el is fogadott, a tiszántúli egyházkerület elé kell terjeszteni és valamennyi egyházmegyének megküldeni rendelt. (Csak később derült ki, hogy sem a felterjesztés, sem a szétküldés nem történt meg.)” In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IX. Budapest 1999. Az evangelizáció, missziói munka megindulása a magyarországi református egyházban 1945-ben, és alakulása 1956-ig. 259. o.

¹⁶² Éliás 1988. 408. o.

¹⁶³ Szenes 87. o.

¹⁶⁴ Cián 10. o.

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

¹⁶⁵ Bibó István, *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, Válogatott tanulmányok, Második kötet 1945–1949, II/661-662. o. (Internet: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/> Letöltés: 2014.03.27.)

¹⁶⁶ Uo. 621. o. (Internet: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/362.html> Letöltés: 2014.03.30.) és A zsidó Budapest 578. o.

¹⁶⁷ Az idézetet részben idézi az ÖTKB 5. is. Ld. 27. o.

¹⁶⁸ Nagy Antal Mihály 135. o.

¹⁶⁹ Békefi 11-12. o. (A zsidókérdésről)

¹⁷⁰ Bibó István, *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, Válogatott tanulmányok, Második kötet 1945–1949, II/625 o. (Internet:

<http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/363.html> Letöltés: 2014.03.31.)

¹⁷¹ Majsai

¹⁷² Megújulás II. évfolyam 4. szám 1947. április 15., 1. o.

¹⁷³ Uo. 4. o.

¹⁷⁴ Éliás 1988. V-VII. o.

¹⁷⁵ A levél másolata a szerző birtokában. Információim és idézeteim a Torontóban (Kanada) megjelenő Menóra c. újság 1989. január 31-i számából származnak (*Az egyház és a zsidókérdés*).

¹⁷⁶ Uo.

¹⁷⁷ *Leichen in der Donau* (Hullák a Dunában), 1989. július 7. Gott und die Welt (Isten és a világ) című rovat, 18-19. o. (18 o. második bekezdéstől és a 19. o. utolsó hat sora)

¹⁷⁸ A fenti, német nyelvű cikk kivonatos fordítása

¹⁷⁹ Sipos Tibor írásos közlése a Menórában megjelent cikk kapcsán hozzá írásban feltett kérdésekre.

¹⁸⁰ 17 éve elteltével! Lásd Zs-154/2007 (Internet:

http://www.reformatus.hu/data/documents/2012/03/19/Zsinati_hat%C3%A1rozatok_2007_november_21-22..doc Letöltés: 2014.03.31.)

¹⁸¹ Majsai

¹⁸² Itt szeretném jelezni, hogy a hivatkozás is téves, talán a dokumentum fellelésének nehezítése céljából. A Bp. 1949. 73. 1. megfajtásom szerint a Békefi Benő szerkesztésében és kiadásában megjelent ORSZT kiadvány, melynek, 73. oldalának első nyilatkozata a hivatkozott rész. Természetesen az évszám elírás, mert helyesen 1946!

¹⁸³ „Megemlékezés a holocaustról”. In: Népszabadság 1994. július 4. (52. évf. – 154.sz. 1. és 4. o.). A Horn szöveg részletei a 4. oldalon olvashatóak. (Internet:

<http://www.antiszemizmus.hu/a+demokracia+vadhajtasai+i+3.html>

Letöltés: 2014.03.27.)

¹⁸⁴ Internet: <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=308> Letöltés: 2014.03.27.

<https://doi.org/10.59531/ots.2023.1.2.1-63>

¹⁸⁵ Dr. Tatai István, *Az Egyház és Izrael – Korrelációs modellkeresés a posztholokauszt-teológiában* Doktori disszertáció. Harmat Kiadó – Kálvin Kiadó – KMTI é.n. (2009?). 72. o. A magyar vonatkozások kapcsán Tatai csak az 1990-es zsinati nyilatkozatot ismerteti, a 2007-es határozatot nem: „A dokumentum megismétli az Országos Református Szabadtanács bocsánatkérő nyilatkozatát:...” Az ismétlés a téves 1949-es dátumra is vonatkozik a „Szabadtanács” megnevezésén túl, mellyel a zsinati nyilatkozaton túl más forrásban nem találkoztam (!). Ld. még 271. o.

¹⁸⁶ Tartalmi összefoglalás, 8. Konzekvenciák és tézisek

¹⁸⁷ Korábban: Konklúzió, Ajánlások, Rendszeres teológia: „A mindenki iránt, de elsősorban a zsidó nép iránti szeretetünk arra kötelez bennünket, hogy az elkészített „hora confessionis”-ban, számot adjunk reménységünkről. Szükséges azonban, hogy igazságunkat mindenkor felülmúlja az 1Kor 13-ban is megfogalmazott szeretetünk. A rendszeres teológián belül ránk váró feladat tehát elsősorban nem a leépítés vagy rombolás, hanem bizonyos hiányzó részek megépítése, illetve azok megerősítése.” Uo. 273. o.

¹⁸⁸ Uo. 286. o.

¹⁸⁹ Majsai

¹⁹⁰ Internet:

http://hetek.hu/belfold/199901/ujra_vitak_keresztuzeben_a_vatikani_so_a_dokumentu_m Letöltés: 2014.03.27.

¹⁹¹ Majsai

¹⁹² *Holokauszt és holokausztoktatás*, Hunyady András interjúja. Világosság, 2004. 5. 88. o.

¹⁹³ Négy évvel a Holokauszt emléknap magyarországi iskolai bevezetése után.

¹⁹⁴ Természetesen a megállapítás az egyházi, illetve bármilyen más közösségi formára igaz és fennáll.

¹⁹⁵ Lévi Primo gondolata „megesett, tehát megeshet újra” alapján. (Akik odavesztek, és akik megmenekültek. – Budapest. Európa. 1990.)

¹⁹⁶ Értésítő 14. o. (Éliás Józsefnek az interjúhoz írt Epilógusa. – Debrecen, 1989. november 2.)

